

Mediterrán és Balkán Fórum

KELET-MEDITERRÁN ÉS BALKÁN TANULMÁNYOK KÖZPONTJA

IX. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

2015. szeptember 4.

KEDVES OLVASÓ!

A PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja (KMBTK) által útjára indított Mediterrán és Balkán Fórum a Balkán, a Kelet-Mediterráneum és a Közel-Kelet térségét érintő kutatások eredményeit közli. Az elektronikus formával célunk az, hogy a témában érdekelteket és érdeklődőket gyorsabban tájékoztassuk a friss háttérelmzésekkel.

A Mediterrán és Balkán Fórum lehetőséget biztosít minden tudományos igényességgel elkészített, a térséget érintő munka közzlésére. A tanulmányok magyar, ill. angol nyelvűek lehetnek, terjedelmük a 20 000 karaktert (képekkel, térképekkel, ábrákkal) nem haladhatja meg. A szakmai folyóirat csak a szerkesztőbizottság által lektorált írásokat jelenteti meg.

Tartalom:

Köszöntő.....	1
Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbéjének kutatása (1903-2015).....	2
Oszmán erődítmények a Dél-Dunántúlon. Gondolatok Szigetvár-Turbék régészeti kutatása előtt.....	20
A turbéki kegyhely és a Segítő Szűzanya tisztelete....	34

Főszerkesztő:

Dr. M. Császár Zsuzsa

Főszerkesztő-helyettes:

Dr. Kitanics Máté

Dr. Reményi Péter

Szerkesztőség:

7624 Pécs

Ifjúság útja 6.

Telefon: 72/503-600

Fax: 72/501-531

Web: <http://www.mbforum.hu>

ISSN 1788-8026

Szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. Békési László, Dr. Eyüp Artvinli
Dr. Csüllög Gábor, Dr. Gábli Cecília,
Dr. Melek Colak, Dr. Gulyás László,
Dr. Hóvári János, Dr. Carlos Flores Juberías
Dr. Juhász József, Dr. Kocsis Károly,
Dr. Jaime Nicolas Muniz,
Dr. Pap Norbert (elnök),
Dr. N. Rózsa Erzsébet,
Dr. Dejan Šabić, Dr. Kókai Sándor,
Dr. Siposné Kecskeméthy Klára,
Dr. Edita Stojic-Karanovic,
Dr. Szilágyi István, Dr. Tonk Márton,
Dr. Végh Andor, Dr. Yamamoto Akiyo

Lapszerkesztő:

Szalai Gábor

Olvasószerkesztő:

Szalai Gábor

Felelős kiadó:

PannonCastrum Kft.

Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbéjének kutatása (1903-2015)¹

Pap Norbert² – Kitanics Máté³

ABSTRACT

Keywords: Ottoman, Suleiman the Magnificent, türbe, Szigetvár, Turbék, landscape reconstruction, geoarcheology

The search for the türbe (tomb) of Suleiman the Magnificent in Szigetvár has been ongoing for more than 110 years and already yielded numerous publications. Researchers of different disciplines typically represented a narrow professional viewpoint and strictly limited methodologies before 2013. After 2013 multidisciplinary examinations have been conducted and they applied different methods, including scientific methods as well. As a result, the suitability of the former examination sites (the locations along the Almás stream and the church of Virgin Mary in Turbék) was successfully rebutted, and the presumed buildings of the Suleiman tomb complex were identified at a new, previously not considered location. This paper enumerates the main findings of the research conducted during the last 110 years, highlights contradictions and interprets the geographical situation in which sources shall be understood.

1. Bevezetés

A Magyarország tekintélyes részét is meghódító I. Szulejmán szultán (1520–1566) Szigetvár ostroma során a saját sátrában halt meg. A haláleset pontosan nem beazonosítható betegség miatt, 1566. szeptember 7-én hajnalban, nem sokkal a védők kirohanása előtt következett be. A vár bevételekor elesett Zrínyi Miklós várkapitány, a Magyar Királyság zászlósura, a horvát nemzette válás szempontjából is fontos nemesi család sarja és vele együtt szinte a teljes keresztény védősereg, mintegy 2300 fő. Oszmán oldalon is legalább 20.000 fő halt meg. A 16–17. században olyan fontosnak látták az eseményt, hogy azt Richelieu bíboros így aposztrofálta: „*a csata, amely megmentette a civilizációt*”.

A trónörökös II. Szelim (1566–1574) úgy rendelkezett, hogy a haláleset helye fölé türbét, díszes sírkápolnát emeljenek. A következő szultán 1576-ban két közeli falut (Becefa és Csütörtökhely) rendelt az emlékhely szolgálatára, és a szigetvári béget, valamint a halveti derviseket bízta meg a türbe gondozásával, őrzésével. A síremlék védelmére palánkot építettek, és állandó őrséget is kirendeltek. A türbe kiemelt politikai jelentőségére utal, hogy a birodalom nagyvezíre, Szokollu Mehmed egy méltó dzsámit is állíttatott a síremlék mellé. A vidéki környezetéből kitűnő, kiemelkedő esztétikai értékű mauzóleum körül kialakult épületcsoportra, településre a 17. század végén már mint egy kisebb városra tekintettek, melyet a kortársak

¹ A tanulmány az NKFIH K 116270 kódszámú projektjének keretén belül készült. A cikk alapjául szolgáló kutatásokat a következők támogatták: Török Együttműködési és Fejlesztési Ügynökség; Szigetvár Város Önkormányzata; Mecsekérc Zrt., Pannon Talentum Alapítvány; GeoResearch Nkft.

² PhD, tanszékvezető egyetemi docens, PTE TTK Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszéke.

³ PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet.

Turbéknak neveztek. Párhuzama nem ismert, egyedülálló település volt, amely az iszlám térhódítását jelképezte a térségben.

A türbe és a település pusztulása a Habsburgok vezette felszabadító háborúk idejére esett. Szigetvár blokádja (1688–1689) idején a helyi harcokban elpusztultak a turbéki lakóépületek. A dzsámít és a türbét 1689-ben templommá, kápolnává szentelték fel, de csak néhány évig tölthettek be szakrális funkciót, mivel lebontották őket. 1693-ban a bécsi Haditanács már azt vizsgálta, hogy az épületek elbontásából, az anyaguk eladásából származó pénz hová került? A helyre vonatkozó emlékezet – fennmaradt épületek híján és a hely területhasználati jellegének változásával – idővel elhalványult: a 17. századi Turbék „elveszett”. A 19. század végére, amikor a tudományos érdeklődés a helyszínnel kapcsolatban felébredt, már csak legendák és néhány részben ellentmondásosnak tűnő történeti forrás állt a kutatók rendelkezésére. A síremlék helyét az elmúlt több mint egy évszázadban nem sikerült azonosítani, ugyanakkor a vizsgálatokat végzők a türbe vonatkozásában több helyszínt is elképzelhetőnek tartottak.

A szultáni halálhelyet az emlékezetpolitika többször is átértelmezte. A kitüntetett figyelem alkalmanként lökést adott a kutatásoknak, de sajátosan befolyásolta is az adható válaszokat, választott módszereket vagy éppen az eredményeket. A sírhelyhez kötődő legendák, misztikus hiedelmek, az ezekből kinőtt, időnként fantasztikus elképzelések, illetve a többféle narratíva a türbe-lokalizáció kérdésének komplex és interdiszciplináris megközelítését teszik szükségessé.

2. A kutatás nemzetközi előzményei és kontextusa

Mauzóleumok az oszmán elit tagjai közül az uralkodócsalád tagjainak, a világi vezetőknek és a szentként tisztelt vallási vezetőknek épültek. Míg az első csoporté az állam költségén, addig a világi vezetőké saját vagyonukból, a vallási vezetőké pedig gyakran tisztelők felajánlásaiból készült. A fennmaradt türbék száma az egykori birodalom területén több ezres nagyságrendű, csak Isztambulban 487 áll (TEKSARI 2005). Az építészeti forma perzsa eredetű, az oszmánok a szeldzsukok révén ismerték meg (TURAN 1971). Sokféle sírépítészeti megoldást neveztek türbének (vasrács-szerkezet, baldachinos tetőszerkezet, zárt épület). Jellemzően kúpos, majd félgömb alakú kupolás szerkezettel épültek, díszítésük növényi, geometrikus és kalligrafikus elemekből áll. Alaprajzuk leggyakrabban hat-, hét-, vagy nyolcszögletű, olykor négyszögletű, de az előbbieknél több szögű alaprajz is előfordul. A pénzügyi lehetőségek függvényében márvánnyal, falicsempékkel és festéssel díszítették őket. Stílusuk a birodalom korai éveiben Burszában és Iznikben fejlődött ki (ASLANAPA 1984) (GOODWIN 2003). A temetési szertartás az iszlám szellemében, jól körülírt szabályok szerint történt (KIA 2011). A muszlim temetkezési helyeket kegyeleti okokból jellemzően nem lehetett bolygatni. Ezért a szultáni türbék teljes körű feltárására sem kerülhetett sor. Külső és belső megjelenésüket, a felhasznált textíliákat viszont tanulmányozták (ÇALIŞKAN 2004).

Az Oszmán-dinasztia 36 uralkodója közül a korai oszmán szultánok sírépítményei Burszában találhatóak, II. Mehmed szultán (1451–1481) uralkodását követően pedig Isztambulban temetkeztek. Az uralkodóknak és családtagjaiknak összesen 42 türbéje épült az új fővárosban. Kivételesen, szimbolikus megfontolásból azonban sor került néhány fővároson kívüli uralkodói türbe, illetve emlékmű felépítésére is (Koszovó, Turbék).

A magyarországi oszmán hódoltság időszakában 18 mauzóleum létesítéséről tudunk. Ezek közül egy Szulejmán szultáné, 10 világi vezetőké, 7 pedig szentként tisztelt derviseké volt (SUDÁR 2014). A két máig épen fennmaradt magyarországi türbe (Idrisz babáé Pécssett, Gül babáé Budán) hatszögletű, kupolával fedett és balkáni építészeti párhuzamokat mutat (GERŐ 1980) (SUDÁR 2014) (K. PINTÉR – SUDÁR 2014). Az Idrisz baba türbe régészeti feltárása során a türbe épülete alól egy arccal Mekka felé forduló, melléklet nélküli halott került elő (MÖLLER 1913) (GERŐ 1976, GERŐ 1980).

Az általunk vizsgált turbéki sírterület szempontjából a kiemelkedő jelentőségű nemzetközi kutatási előzmények száma nem nagy. Ezek elsősorban a korabeli szultáni temetkezésekkel, főként pedig I. Murád koszovói türbéjével foglalkoznak. Nicolas Vatin a haláleset körülményeit vizsgálva vitatja, hogy a belső szervek kiemelése Szigetváron ténylegesen megtörtént volna (VATIN, 2005). Ezzel szemben Feridun Emecen a belső szervek eltemetése mellett érvel (EMECEN 2014). A kutatás jelen állása szerint a szakértők azt valószínűsítik, hogy a turbéki mauzóleum egy ún. maqam-türbe volt (emléktürbe, melyben nem került sor temetésre) (ÖNKAL 2009). Ebből a korszakból II. Bajezid, I. Szelim, Nagy Szulejmán és II. Szelim temetkezéseit, síremlékeik jellemzőit Zeynep Tarım Ertuğ dolgozta fel (TARIM ERTUĞ 1999). A II. Mehmed szultán halálával kapcsolatos eseményekről Uzunçarşılı (UZUNÇARŞILI 1970) írt, II. Bayezid haláláról pedig Tekindağ adott ki rövid értekezést (TEKINDAĞ 1970). A jelen vizsgálatunk szempontjából legfontosabb párhuzam, a többször átépített koszovói síremlék, I. Murád mauzóleumának komplex építéstörténetét Senyurt dolgozta fel (SENYURT 2012). A koszovói emléktürbe körül egy több épületből álló *küllüye* épült fel, hasonlóan a turbékihoz. Ez is zarándokhelyként működött, de erődítmény nem védte (AYVERDY 1957) (EYICE 1962) (İBRAHIMGİL – KONUK 2006). A belső szerveket ebben az esetben is a csatatéren temették el, az uralkodó porhüvelyé pedig burszai mauzóleumában nyugszik, hasonlóan, ahogy Szulejmán teste isztambuli türbéjében (SENYURT 2012).

A szigetvári kutatásnak sajátos keretet ad az a körülmény, hogy a 36 oszmán uralkodó síremléke Burszában és Isztambulban mind fennmaradt, a historikus emlékmű sír építmények közül pedig egyedülálló módon csak I. Szulejmáné pusztult el és tűnt el hosszabb időre nyomtalanul. Feltehetőleg a határvidéki helyzettel (a védelmi szükségletekkel), politikai jelentőségével és a zarándokok kiszolgálásával összefüggő szolgáltatási igényekkel függ össze az, hogy a sír körül egy zarándoktelepülés alakult ki, amelynek párhuzama másutt egyelőre nem ismert.

3. A szigetvári Szulejmán türbe tudományos kutatásának előzményei

A szigetvári Szulejmán sírhely kutatása kapcsán az első tudományos igénnyel készült publikáció az 1903-ban, Németh Béla által írt *Szigetvár története* című monográfia volt (NÉMETH 1903), amely részben történeti tényekre, részben pedig legendákra épült. A „márvány” síremléket Németh szerint a szultáni sátor helyén emelték ott, ahol ma a turbéki templom áll. Megemlíti azt a már a *Mars Hungaricusban* is tévedésként aposztrofált hagyományt, miszerint „egy hársfa állott nem messze a vártól, a tóparton”, ahol golyótól találva esett el Szulejmán. A belső részeit szerinte onnan szállították át Turbékra. Bemutatja és értelmezi azt az Esterházy Pál-féle ábrát, amely a

Turbék települést történelme során először elpusztító 1664-es téli hadjárat alkalmával készült. Az ábrát úgy értelmezi, hogy azon egy három oldalról vizesárokka körülvett erőd látható, amelyen belül a türbe és más épületek álltak. A felszabadító háborúk idején a katolikus egyház birtokába került Turbék. Említést tesz továbbá az Almás-patak közelében fekvő „Török temetőről” is, melyet az ő korában, a 20. század elején is így hívtak. Közlése szerint a Szulejmán türbéje körül található más török sírokból a csontokat oda átvitték és eltemették, mivel a türbe helyén, Turbékon Szűz Mária tiszteletére templomot emeltek. Az elsősorban Szigetvár visszafoglalásának idejét és körülményeit vizsgáló Hal Pál Németh Bélához hasonlóan a türbe-kápolna kontinuitás híve. Németh céloz rá, Hal viszont elsőként fogalmazza meg az általa szabálytalan ötszögletűnek leírt „Török temető” (HAL 1939), illetve a Leandro Anguissola hadmérnök térképén szereplő „F” jelzetű halálhely azonosságát. Ennek ellenére azt mégsem Szulejmán halálhelyeként, hanem Némethtel egyezően a törökök temetőjeként és a Turbéki templom körül kisedett török csontok nyughelyeként azonosítja. Meg kell jegyezzük, hogy az eddigi terepi kutatások nem találtak semmi nyomát ennek az osszáríumnak.

Takáts Sándor munkájában (TAKÁTS 1927) ismertette a türbe építésének egyes adatait, továbbá a síremlék körüli jelentős település kialakulását, majd az építmény(ek) pusztulásának körülményeit. Tanulmányában szintén megjelent a már említett néphagyomány (hársfa alá temették a szultánt, és nem csak a muszlimok, de a keresztények számára is búcsújáró hely lehetett). Annak a meggyőződésének is hangot adott, hogy a hagyomány és az 1913-ban elhelyezett emléktábla ellenére a turbéki Segítő Szűz Mária templom nem lehetett az egykori mauzóleum helyszíne, azt valahol máshol kell keresni. Azt azonban nem adta meg, hogy szerinte hol.

Molnár József a Művészettörténeti Értesítőben megjelent cikkében (MOLNÁR 1965) Evlia Cselebi 1664-es élményei alapján megállapította, hogy a „fehér mészkőből” épült mauzóleum egy óra távolságra Szigetvártól keletre állt. Leírta, hogy milyen épületek helyezkedtek el körülötte. Megfogalmazta, hogy a közelben magyarok lakta település alakult ki a szőlőkben, ahová a szigetváriak szórakozni jártak. Az 1664-es téli hadjárat alkalmával született Esterházy Pál-féle vázlatrajz tanulmányozásával Molnár felvetette, a síremlék az Almás-patak mentén lehetett, hiszen a védelmi céllal épült palánkot vizesárok vehette körül. Molnár osztotta Takáts nézetét, miszerint a Turbéki templom nem azonos a sírhely helyszínével. Az ő meglátása szerint a türbe a Leandro Anguissola által 1689-ben készített térkép „F” helyszínén (F: *Orth wo der Türkische Kaiser Solimanus ist gestorben*), az ötszögletű, körülkerített térségben látható kör alakú „épület” helyén, az Almás-patak partjától kisebb távolságban keletre lehetett. Az Evlia Cselebi által egy helyütt említett (egyik) szultáni sátorhely, a korabeli legendákkal egyezően egy „tó” partján állt, ez Molnár szerint erősíti a fenti nézetet. A turbéki kegytemplommal való egyezést pedig ekként utasította el: „elképzелhetetlen, hogy a katolikus egyház állított volna emléket egy ’pogány’ szultán hamvai fölé”.

Nicolas Vatin (VATIN 2005) a test eltemetésének helyszínével kapcsolatban megállapította, hogy azon a helyen 1574-ig egy gyümölcsöskert állt. Oszmán forrásokra támaszkodva úgy vélte, a síremlék 1576-ban vagy az azt közvetlenül megelőző egy-két évben épülhetett fel. A türbe-emeltetésre véleménye szerint politikai és térfoglalási szempontból volt szükség a Zrínyi György kanizsai kapitány vezette keresztény erőkkel vívott harcokban. Felvetette, hogy a belső szervek eltemetése csak késői legenda, az ezen a helyen álló építmény

csupán szimbolikus emlék-türbe (maqam-türbe) a szultán testének ideiglenes eltemetési helyén. A kortársak ezért nem is említik szerinte a mumifikálást. A későbbi legendát 17. századi források alapozták meg.

Molnár Imre szigetvári helytörténész azt a helyi legendát közli, miszerint a turbéki dervisek birtoka Domoloson, a turbék-zsibóti szőlőhegy keleti szomszédságában álló pusztán volt (MOLNÁR 2009). Ezt eddig senki sem tudta megcáfolni vagy megerősíteni.

A fentebb ismertetett alapvető tanulmányokon kívül, kutatásaik keretében több történész, illetve oszmanista is fontos részletekkel gyarapította a Turbékka, valamint a síremlékek kapcsolatos ismereteinket. Vass Előd (VASS 1993) az 1579-es szandzsák-összeírás adatai alapján közölte, hogy a sírhely körül létrejött település két mahalle méretű volt, továbbá megadta a mahallék nevét és a családfők/háztartások számát is.⁴ Ágoston Gábor a hódoltság korának művelődése és hitélete (ÁGOSTON 1993) kapcsán foglalkozott a sírhellyel és az első türbedár életével, a mosztári Ali Dedével. Úgy tűnik, hogy ő, a szarajevói Gázi Hüszrev bég derviskolostor sejkje lett az első turbéki türbedár. Megállapította, hogy Turbék fontos szellemi központja volt a hódolt Magyarországnak. Gárdonyi Máté egyháztörténész (GÁRDONYI 2004) a szulejmáni sírhely utóéleteként a turbéki katolikus templomban elhelyezett, passau eredetű Mária-hilf-kegykép több dimenziós szakrális, politikai jelentőségét dolgozta fel kitűnő tanulmányában. Megállapítja, hogy a Segítő Szűz Mária-kegykép a passau eredeti oltárkép „törökverő” jellegét tükrözi vissza. Ugyanakkor volt dinasztikus, ellenreformációs, német és a katolikus megújuláshoz kötődő jellege is. Felhívja a figyelmet azokra az ellentmondásokra, amelyek a türbe-templom kontinuitást jellemzik, valamint a „Turbék” név keletkezésével kapcsolatos érdekes megfontolásokra is. Hegyi Klára a turbéki katonaság változó létszámáról, egyes lakosok foglalkozásáról közöl adatokat, de nyomát találta a palánk imaházának is a pénztári naplóban (HEGYI 2007). Gózszy Zoltán (GÓZSY 2012) a Szigetvár 18. századi történetét feldolgozó monográfiájában említi a türbét, amivel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedik, hogy a síremlék ott állt, ahol ma a turbéki templom. A két létesítményt összekötő spirituális szál a Segítő Szűz Mária kultusza. A hellyel kapcsolatos megállapításai közül az emlékezetpolitikai vonatkozások a legértékesebbek. Sudár Balázs (SUDÁR 2014) adattárában összegzi a hellyel kapcsolatos fontosabb oszmán forrásokat és ismereteket. Rámutat a türbe elhelyezkedésére vonatkozó ellentmondásokra is, melyek feloldása még várat magára. Megállapítja, hogy „a helyi hagyományok a Turbék dombi templomhoz kötődtek, itt azonban az ásatások tanúsága szerint nincs nyoma”.

A régész Kováts Valéria a többszögletű, a széleken sánicszerűen felmagasított földhányással és árokkal védett lapos dombterületet, az ún. „Török temetőt” a főhadiszállás és egyben Szulejmán szultán halálhelyeként határozta meg. Épületnyomok hiányában azonban a sírépületet nem a „Török temetőhöz”, hanem a turbéki templomhoz kötötte. 1971-ben ásatásokat folytatott a templom belsejében és a templomudvarban is. Eredményeit részletesen nem publikálta, de ismerjük ásatási dokumentációját (KOVÁTS 1971). Hipotézise szerint a középkorban egy gótikus kápolna állhatott ezen a helyen, amit az oszmániak esetleg felhasználhattak a türbe építéséhez. A templomban megfigyelt és leírt másodlagosan beépített török kori építőanyagokat, tartozékokat is. Az egykori mauzóleum, a török erődítés, alapfalak, árkok vagy megtelepedett népesség nyomait azonban nem sikerült azonosítani. A templomudvarban talált, általa hódoltság korinak tartott, bontásból származó téglák alapján mégis

⁴ A két mahalle: Bayazid fia Mehmed mahalle 23 háztartás, Ali fia Veli mahalle 28 háztartás (VASS 1993).

arra a következtetésre jutott, hogy a síremlék és az azt körülvevő erőd legvalószínűbb módon a templom helyén állhatott. Ezzel egyidejűleg 1971-ben és 1972-ben a templomtól mintegy 1 kilométeres távolságra, a turbéki-zsibóti-szőlőhegy tetőrészen is folytatott feltárásokat (KOVÁTS 1973). Ennek során egy négyzetes alaprajzú, kitűnően megépített, faragott kövek felhasználásával készült hódoltság kori „középületet” azonosított. A vizsgálatokat nem fejezte be, csupán az épület egy részét tárta fel. Az épület funkciójának érdemi meghatározását a környék átkutatásához kötötte, ez viszont elmaradt. Az ásatás dokumentációja a múzeumi irattárban már nem lelhető fel, így részletekbe menő információink a kutatásról sajnos nincs, csak néhány (egy helyi lakos birtokában fennmaradt) korabeli fotóval rendelkezünk. 1982-ben ez a hely – részben a néphagyományhoz is igazodva – mint török kori „rom”, török őrhely jelent meg a Baranya Megye Földrajzi Nevei kötetben (PESTI J. 1982), illetve vált a köztudat részévé. Ebben a megyei földrajzi névanyag eredetét feldolgozó munkában a turbéki templomra vonatkozóan az szerepel, hogy az a türbe helyén épült. Név szerint említi Kováts Valériát is, mint aki a területet, az objektumokat kutatta, ezért talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy miként a türbe-templom folytonosság, úgy a Török-rom, „török kori őrtorony, őrhely” meghatározások is az ő álláspontját tükrözték, amelyek a kötetbe az erős szigetvári kutatási érdeklődéssel és komoly helyismerettel bíró Szita László közreműködésével kerültek be.

Hancz Erika és Fatih Elcil Kováts Valéria ásatási dokumentációjának hiányosságai miatt, továbbá azért, mert Kováts nem tudott még geofizikai vizsgálatokra támaszkodni, 2009-ben a templomkertben szondázó feltárást, illetve a templombelsőben és a templomkertben geofizikai vizsgálatokat folytatott (HANCZ – ELCIL 2012). A vizsgálatok nyomán megállapították, hogy a turbéki templom helyszínén nem lehetett a szultáni sírhely. Nem csupán a számos forrás által közölt tekintélyes méretű épületeknek, sáncoknak, palánkfalnak, árkoknak nem találták nyomát, de a hosszabb megtelepedésre utaló, a mindennapi élet jeleit mutató régészeti leletek sem kerültek elő a korszakból. Az előkerült tárgyak 18. századiak vagy későbbiek voltak. A pénzügyi korlátok miatt azonban nem a teljes felületen végezték a vizsgálatokat, így nem tisztázták a kápolnaudvaron Kováts által feltárt, általa török korinak gondolt bontott téglák eredetét sem.

Az 1903 és 2012 között folyó kutatások nem tudtak egyértelmű választ adni arra, hogy hol volt a szultán halálhelye, hol épült fel a türbe és milyen szerepe volt a turbéki Segítő Szűz Mária templomnak a hely emlékezetének fennmaradásában. Több hipotézis is felmerült, de ezeket nem sikerült senkinek sem igazolnia, ugyanis a rendelkezésre álló levéltári források szűkösek voltak és ellentmondásos értelmezéseket tettek lehetővé (vízparti vagy dombsági terület). Nem kerültek elő a vizsgálati helyszíneken olyan régészeti jelenségek (leletek), melyek egyértelmű jeleit adhatnák a türbe és a körülötte emelkedő épületek egykori jelenlétének. Súlyos problémaként jelentkezett, hogy a korabeli (tizenhat és tizenhetedik századi) források környezeti jellemzőit hogyan lehet egy huszadik, illetve huszonegyedik századi tájban értelmezni. Az egy-egy diszciplína szakértői számára rendelkezésre álló információk túlzottan korlátozottak voltak, inkább csak ötletszerű felvetésekre voltak alkalmasak. Mindezek a kutatás koncepciójának újragondolását, újabb történeti források feltárását, valamint új módszerek, technológiák alkalmazását tették szükségessé.

4. A multidiszciplináris kutatócsoport vizsgálati eredményei és az ehhez kötődő szakmai reakciók

Az új, Pap Norbert-féle kutatási koncepció (PAP 2014) alapja a geográfiai szemlélet, a team-munka, a felhasznált információk körének bővítése, a kutatómunka keretrendszerének újragondolása, a természettudományos módszerek arányának növelése, a multidiszciplináris jelleg erősítése, az integrált táji szemlélet érvényesítése, valamint a szigorú minőségbiztosítás következetes alkalmazása volt. A kutatásvezető célul tűzte ki, hogy a kevés és esetleges információ rendszerezésre kerüljön, továbbá az információk köre jelentősen bővüljön. Az új koncepció felértékelte a későbbi, 17. század végi, 18. századi levéltári és az ezt követő időszakból fennmaradt térképi forrásokat. Az ezen időszakból származó dokumentumok száma ugyanis nagy, de a lokalizáció szempontjából is jól használhatók, hiszen az adattartalmuk gazdagabb és földrajzi szempontból is precízebb (peres iratok, urbáriumok, térképszerű ábrázolások, katonai felmérések, kataszteri térképek stb). Fontos kiindulópont volt, hogy a 16. század közepétől a 18. század közepéig terjedő vizsgálati időszak az ún. kis jégkorszak időszakával mutat átfedést. A klimatikus viszonyok, melyek a korabeli dokumentumokban is tükröződtek, jelentősen különbözhetnek a maiaktól. Így képet kellett kapnunk a korabeli környezeti viszonyokról is. A vizsgálatokat a török kormány részéről döntő részben a TIKÁ finanszírozta egy támogatási szerződés keretében (a szerződés 2012. novemberében Ankarában került aláírásra, a munka 2013. januárjában indult). A kutatásba a geográfusokon kívül történész, művészettörténész, régész, geomorfológus, geoinformatikus, geofizikus, sőt még patológus szakértő is bevonásra került. A kutatócsapat összetétele, a bevont konzultánsok széles köre időről-időre változott. A kutatás az általános szakmai szabályok figyelembe vételével, valamint a szerződések által előírt feltételek alapján különös gondossággal került dokumentálásra.

Az írásos források jobb értelmezésére, a régészeti vizsgálatok alátámasztására Gyenizse Péter és Bognár Zita végzett el egy térinformatikai alapú vizsgálatot, amelynek révén sikerült az egykori (16–17. századi) vízhálózatot, úthálózatot és a földhasználatot rekonstruálni (GYENIZSE-BOGNÁR 2014). A modell segített több területet kizárni a vizsgálatból, de általa képet alkothattunk a korszak tájképi elemeiről is, amelyek a forrásokban megjelentek. Különösen a vízhálózatra vonatkozó megállapítások révén kellett több korábbi feltevést felülvizsgálni. Az egyik hipotetikus türbe-helyszínről, az Almás-patak menti térségről kiderült, hogy a korszakban időszakosan víz alatt állt, építkezésre, tartós megtelepedésre alkalmatlan terület volt. A vizenyős területen fekvő turbéki templom környékéről nem lehetett látni a várat, így vezetési pontra való alkalmatlansága valószínűsíthető. Ezzel a lehetséges és valószínűtlen vezetési pontok meghatározásában is jelentős előrelépésre került sor. A kutatócsoport által hipotetikus helyszíneként vizsgált szőlőhegyi terület a másik két helyszínnel ellentétben megfelelő vezetési pont lehetett, jó láthatósággal. A terület építkezésre alkalmas volt. Pécs felől az oszmán hadak ide érkezhettek (PAP et al 2015).

Hancz Erikának sikerült bővítenie az oszmán (HANCZ 2014) források körét. Ezek közül is ki kell emelnünk a Szokollu Mehmed nagyvezír által létesített, a türbe mellé emelt dzsámira vonatkozó 1574. évi dokumentumot. Kitanics Máté a szultáni sír meghatározására vonatkozó, döntő jelentőségű keresztény (KITANICS 2014) források (magyar, német és latin nyelvű) széles körét kutatta fel és elemezte. Ezekből a korábban is ismert, újra megvizsgált és teljesen új

forrásokból sikerült kinyerni számos földrajzi jellegű információt. Ez alapján került sor 2013. február–márciusban azon hely azonosítására, amelyre a továbbiakban a vizsgálatok irányultak (1. táblázat).

	Az információ forrása	Távolság/idő a vártól, illetve Szigetvártól	A hely földrajzi jellege	Földhasználat	A hely beépítése
1.	Cserenkó Ferenc (1566)	negyed mérföldre a vártól (cc. 4 km)	Szemlő-hegy, „fenn a dombon”	n.a.	n.a.
2.	Budina Sámuel (1568)	negyed mérföldre a vártól (cc. 4 km)	Szemlőhegy	szőlők közelében	n.a.
3.	oszmán forrás (1573)	n.a.	n.a.	gyümölcsös kert	nincs még beépítve
4.	oszmán összeírás (1574)	n.a.	n.a.	n.a.	meccset, ahol Szulejmán szultán teste időlegesen eltemetésre került
5.	oszmán összeírás 1579-ben Szigetvárról és környékéről	„Szigetvár közelében”	Szulejmán kán kolostorának helysége (kaszaba)	1 szőlő, 5 szántó	két mahalle méretű település, 23 és 28 háztartás
6.	Evliá Cselebi (1664)	egy óra, keletre a vártól	egy nagy hegy tetején	kertes-dombos helyen	a síremlék Szultán Szulejmán Kán sátorának méretében
7.	Wagner, Ch. (1689)	másodórára Szigeten kívül	dombon (Türbe Daghi)	szőlők és gyümölcsös kertek	erődítés
8.	Urbárium (1692)	egy órácska a várostól	szőlőhegy (Turbék)	szőlő, gyümölcsös	egy elhagyott török meccset, ahol egykor Szulejmán volt eltemetve
9.	Urbárium (1692)	negyed mérföld (cc. 4 km)	Turbék helység egy hegyen	gyümölcsös, szőlő és szántó	falazott templom, magas toronnyal
10.	Hofffinanz Ungarn (1693)	n.a.	Turbék	n.a.	“kápólnák” márványból, ólom tető, torony, a helyen, ahol Szulejmán sírja egykor volt
11.	Urbárium (1720)	n.a.	szőlőhegy, Turbék, melynek egykori neve Szibod (Zsibót)	szőlő	egykor sír formájú mosé volt itt
12.	Prothocollum (1717-1734)	n.a.	„Török sánc”	szántó föld (kukorica), művelés alatt nem álló terület, ahol egykor az erőd állt	itt „török falak”, egykor erőd, illetve szétbontott kút volt
13.	Prothocollum (1738)	n.a.	“Török sánc”	szántó föld (kukorica)	tekke (dervis-kolostor), sánc volt itt
14.	Urbárium (1747)	n.a.	“Török sánc”	szántó föld	n.a.
15.	Contractus (1789)	n.a.	“Török sánc”	szántó föld	n.a.

1. táblázat: A szultáni sírra (a türbére, a Török sáncre, Turbékra, a halál helyére) vonatkozó írott források, a földrajzi lokalizációt segítő feljegyzések

Források: 1. *Ruzsás – Angyal* 1971/ 2. *Molnár* 1978/ 3. *Vatin* 2005/ 4. *Sinan Bey oğlu eski Sadrazam Şehit Mehmet Paşa Vakfı*, 1574 /5. *Vass* 1993/ 6. *Dağlı – Kabraman – Sezgin* 2003/ 7. *Wagner* 1700/ 8. *MNL, Urbaria et Conscriptioes*, 50 : 57; 8./ 9. *MNL, Urbaria et Conscriptioes*, 136 : 30; 3./10. *MNL Hofffinanz Ungarn*, W2279. /11. *MNL, Urbaria et Conscriptioes*, 66 : 21; 1./12. *Szigetvári Katolikus Plébánia, Prothocollum Parochia Magno Szigethana...* (1717–1734)/ 13. *Szigetvári Katolikus Plébánia, Prothocollum Parochia Magno Szigethana...* (1738)/ 14. *MNL Urbaria et Conscriptioes*, 94 : 30 ; 5. / 15. *SML Contractusok* 1789 (1604 –1891)

A fentebb sorolt források egy a szigeti vártól keletre vagy északkeletre 4-4,5 km távolságban, egy órányira fekvő helyszínre mutattak, amely egy nagy domb tetején helyezkedett el. Ezt végül a vártól 4,2 km távolságban, a Szilvási csárda szomszédságában, a szőlőhegy tetején sikerült azonosítani (PAP et al, 2015).

A hely nem volt teljesen ismeretlen, hiszen „oszmán középületként” (KOVÁTS 1973), „Török romként”, lakossági régészeti bejelentési helyként már ismert és „dokumentált” volt, csupán a pontos kiterjedése, belső szerkezete, jellege és funkciója maradt ismeretlen. A később kialakult vita, melyet Szabó Géza kezdeményezett (SZABÓ 2015), hogy kinek az érdeme a hely azonosítása, részben értelmetlen, hiszen egy legalább 1971 óta ismert és bejelentett oszmán kori régészeti lelőhelyről van szó. Az pedig, hogy a hely összefüggésbe hozható a szultáni temetkezési hellyel, Kitanics felvetése volt. Ez a részletes kutatási dokumentáció alapján vitathatatlan.⁵

A kutatás során kiterjedt terepi vizsgálatokra került sor 2013-ban, 2014-ben és 2015-ben. Ezek a vizsgálatok Hancz Erika régész számára kiadott engedély alapján és az általa készített jelentésekben kerültek dokumentálásra. Fontos kiemelnünk, hogy ezen vizsgálatokat nem magányos kutatók, hanem a kutatócsoport tagjai közösen végezték.

A 2013-as terepi kutatási eredmények problémásak: hiányosak voltak, publikálásra alkalmatlanok, továbbá az adatok interpretálása meglehetősen ellentmondásos. Az első régészeti megfigyelések, geodéziai és geofizikai vizsgálatok több esetben zsákutcát jelentettek. A 2013-as évben a tájrekonstrukciós (geoinformatikai) munka és a történeti források felkutatása jól haladt, de a régészeti jellegű felvetések meghatározóan nem igazolódtak.

Az ebben az időszakban a turbéki templom környékén végzett mérések a türbe és környezetének meghatározására, valamint a templomtól északra (mintegy 750 méterre) végzett szondázó ásatások annak a hipotézisnek az igazolására, hogy esetleg ott lehettek az oszmán hadsereg tömegsírhelyek, sikertelenek voltak. A felvett adatokkal kapcsolatban módszertani kétségek is felmerültek. A templomtól északnyugatra végzett feltárások során meghatározott sekély, hosszabb idő alatt feliszapolódott kelet-nyugati csapású árok értelmezése adatok híján erősen kétséges. Szabó felvetését, hogy ez az oszmán tábor északi sáncárka lehetett, semmilyen lelet nem támasztotta alá (SZABÓ – KOVÁCS – BARKÓCZY 2013) (HANCZ 2013/15, ásatási jelentés). A kutatócsoport valószínűsíti, hogy ez egy a hódoltsági időszakot követően kialakított vízelvezető árok lehetett, a csekély mélység sem igazolt semmilyen védelmi funkciót. A geofizikai vizsgálatok gyakorlatilag nem hoztak pozitív eredményt. A szőlőhegy tetőrégiójában a nehéz mérési körülmények (nagy mennyiségű fémhuzal) és a 2013. évi vizsgálatokat végző geofizikusok eszközeinek korlátozottsága miatt nem kaptunk értékelhető adatokat, így a vizsgálat egy helyben topogott.

A 2013 nyarán folytatott terepi vizsgálatok a szőlőhegyi lelőhely kiterjedésének és szerkezetének megállapítására több szempontból is sikertelenek voltak. A leletek felszíni összegyűjtésével végzett vizsgálat szelektív volt, ugyanis a jelentős beépítés, az elkerítettség, a földhasználat (füves térségek) és az egyes tulajdonosoknak a mérésektől való elzárkózása miatt összességében torz, csak egyes részleteiben hiteles vizsgálatot tudtunk megvalósítani. A közös vizsgálati eredményeket Szabó később jogosulatlanul (a vizsgálatban résztvevő kutatás- és az ásatásvezető engedélye nélkül) közölte (SZABÓ – KOVÁCS – BARKÓCZY 2013) (SZABÓ – KOVÁCS

⁵ A helyszínre kiszállás 2013. február 27-én történt, azt megelőzően Kitanics e-mailben veti fel kérését (a források alapján) a helyszín megvizsgálására. A kiszállás a havi kutatói beszámolóban is szerepel.

– SZÓKEFALVI 2014) (SZABÓ 2015). Azok tartalma – már említett módon – többféle tévedést, illetve hibát hordozott. Többek között egy ott megfigyelhető árok futását nem méréssel, hanem becsléssel határozta meg, mint később kiderült, jelentős hibákkal. Szabóval a kutatási évad végén, szerződésének lejártával a kutatócsoport megszakította az együttműködést.

Szabónak a kutatócsoportból való távozását követően a kutatásban jelentős változások következtek be. A kutatócsoport módszertani és személyi értelemben is újjászervezésre került. A pontatlanságok, az eredmények bizonytalansága és a mérés módszertani problémái miatt a kutatócsoport a területen a vizsgálatok más módszerekkel végzett megismétlését döntötte el. Ehhez GPS-t (Garmin GPSMAP 60CSx Handheld GPS Navigator) és drónt is igénybe vett. Ennek révén a felmérés már sokkal pontosabban biztosította a lelőhely alapos megismerését. Meghatároztuk a lelőhely kiterjedését, az árkok futását pedig légifelvételek segítségével készített mikrodomborzati modellezéssel 2015 január-februárjában pontosan azonosítottuk.⁶

A szőlőhegyi lelőhelyen és a turbéki templom szűkebb, illetve tágabb környezetében 2014 októberétől kezdődően átfogó, több módszert is kombináló új geofizikai méréssorozat készült, ezúttal már a Geomega Kft. geofizikusaival (Tóth Tamás, Hámori Zoltán) közösen. A vizsgálatokat ground conductivity meter (EM-38) és vertical magnetic MagMapper G-858 műszerekkel, továbbá talajradarral végeztük. A méréseken konzultánsként török szakember, geofizikus és régészeti szakértő működött közre. A vizsgálatok ezúttal mindkét helyen használható adatokat eredményeztek (GEOMEGA – GEORESEARCH 2014).

A templom kertjében és környékén (a turbéki út mindkét oldalán) a vizsgálatok nem tártak fel egyetlen olyan anomáliát sem, mely nagy kiterjedésű épületekre, védelmi árkokra, illetve palánk maradványaira utalt volna (GEOMEGA – GEORESEARCH 2014). A két kis kiterjedésű anomália (2x3 és 3x3 méter) a templomudvar délnyugati sarkában található süllyedék, valamint a templom előtt álló szobortalapzat környéke 18. századi, vagy későbbi emberi beavatkozásokat valószínűsít. A geofizikai vizsgálatokon túl a templom falazatában Szabó által török téglaként meghatározott téglá anyagáról (SZABÓ – KOVÁCS – SZÓKEFALVI 2014) török szakember bevonásával megállapításra került, hogy nem oszmán kori.

A levéltári vizsgálatok a 2014. évi kutatási időszakban tisztázták, hogy a templom építése későbbi (1705 és később több szakaszban), mint a türbe pusztulása (1692). A forrásokban a türbe egykori helyére utaló megnevezéssel bíró terület (Török sánc) a templommal egy időben, de attól eltérő helyszínen lett lejegyezve. Mindezek alapján végleg elvetettük a Segítő Szűz Mária templom török (esetleg szulejmáni) eredetét. A további vizsgálatok már a kegyhely emlékezeti jelentőségével foglalkoznak, részben azzal, hogy a „törökverő” Máriahilf kép legitimációját, egyben a búcsújáróhely vonzó képességét mennyiben erősítette az a talán mesterségesen keltett vagy csak erősített legenda, hogy a templom Szulejmán sírjának maradványaira épült. Talán ezzel

⁶ A légifelvételek elkészítéséhez merevszárnyú RPAS (Remotely Piloted Aircraft Systems) rendszert alkalmaztunk. A felvételeket Canon CanonPowerShot S100 fényképezőgéppel készítettük. A területről készült felvételek feldolgozásához az orosz Agisoft LLC. által készített Photoscan nevű szoftvert használtuk. Az SfM algoritmus segítségével a program kiszámolja a kamerapozíciókat, és ebből felépíti a terület 3D pontfelhőjét, amely a valós terep leképezése. A program képsorozatokkal dolgozik, amelyek az adott terület és közvetlen környezetéről, több nézőpontból készültek. A feldolgozás első lépcsőfoka az elkészült és nagyszámú felvételek kiválogatása (pl. homályos képek szűrése) és maszkolása (felesleges részek kitakarása) volt. Ezen folyamat során 97 darab képet választottunk ki feldolgozásra. Ezt követően a program kiszámolt a képek alapján egy 3D pontfelhőt (sparse point cloud). A feldolgozás következő szakaszában elkészült a poligonháló, majd erre került a textúra. A folyamat utolsó szakaszában exportáltuk az ortofotót és a felületmodell.

is szimbolizálta volna a szakrális tér visszafoglalását, Szűz Mária és a szentkép kisugárzó erejét (PAP 2014).

A szőlőhegyi helyszínen a leletek intenzitásával korreláló módon, a középpontban három épületet sikerült azonosítani talajradarral (GEOmega – GEORESEARCH 2014). Ezek egyike egy négyszögletű, Mekkára tájolt épület, minden valószínűség szerint ugyanaz az építmény, melynek egy részletét 1972-ben Kovács Valéria már feltárta és mint oszmán középületet azonosította, illetve amely mint magányos őrtorony, „török rom” került be a köztudatba és a szakirodalomba. Jellemzői alapján valószínűsíthető, hogy egy mecsetről van szó. A szintén délkeletre tájolt cellás beosztású, nagyméretű épület a mecset jellegű épülettől északnyugatra minden bizonnyal a dervisek kolostora. Ezekről északra egy harmadik épület alapjai látszanak. Amennyiben a Turbékéről készült Esterházy Pál-féle vázlatrajz tartalma hiteles, akkor ez utóbbi a katonák laktanyájának részletét mutathatja. A település központi magjához képest távolabb, a legnagyobb kiterjedéssel déli irányban további épületekre utaló maradványok kerültek elő, de ezek kisebb, kevésbé tartós építmények lehettek. Ezek beazonosítása további kutatómunkát igényel.

Az elmúlt időszakban különböző levéltárakban talált térképszerű ábrázolások megerősítették, hogy a zsidóvízi vízfolyáshoz közelebb, az Almástól távolabb egy közepes jelentőségű városka alakult ki az 1680-as évekre, melyet a források azon jellemzője alapján tartottak említésre méltónak, hogy ott állt Szulejmán szultán sírja (Jacob von Sandrart; Giacomo Cantelli da Vignola; Nicolas de Fer; Vincenzo Maria Coronelli; Fabius Antonius Colloredo térképeiről van szó). A szőlőhegyi település minden, a kutatás által felvetett kíváncsúnak megfelel. Mivel ilyen típusú település csak egyetlen egy volt a hódoltság területén, ezért okkal vélhetjük, hogy a meghatározott helyszín: Turbék zarándokközpont és a hozzá tartozó városka. Ugyanakkor a nevezett épületek funkciójának meghatározásához ásatásokra lesz szükség.

A vizsgálatokhoz kapcsolódóan Feridun Emecen (EMECEN 2014), a 2014-ben kiadott „Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron” (PAP 2014) című kötet török lektora arra az álláspontra helyezkedett, hogy a türbe okvetlenül a szultáni sátor helyén épült. Továbbá leszögezte, hogy Evlia Cselebi (1664) szemtanúként tett, a földrajzi környezetre vonatkozó leírása kétségtelenné teszi, hogy a komplexum (türbe, tekke, vár, lakóterület) egy dombtetőn épült fel, és egyértelműen elutasította az Almás-patak menti fekvést. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a turbéki-zsidóvízi-szőlőhegy és a turbéki templom közelsége miatt csak további vizsgálatok révén, a türbe környezetében fekvő nagy épületek alapfalainak azonosításával lehet a lokalizációban (templom vagy szőlőhegy) döntést hozni.

Az eddigi forrásokat illető kritikák közül kiemelkedik Kovács Gyöngyi (KOVÁCS 2015) írása, amelyben az Esterházy-féle rajz forrásértékét elemzi. Összehasonlító módszerrel vizsgálta, hogy a dél-dunántúli török palánkok (Barcs, Berzencze stb) régészeti vizsgálatok alapján mennyiben felelnek meg az 1664-ből származó, ezeket bemutató, Esterházy Pál-féle ábrázolásoknak. Megállapította, hogy vannak részletek, amelyek közelítenek az 1664-es (a részleges pusztulás előtti) állapothoz, más részletek pedig akár jelentősen különbözhetnek is attól. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy az ábrát kellő óvatossággal lehet csak a konkrét helyszín vizsgálatánál alkalmazni.

A további régészeti vizsgálatok esetében azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Evlia Cselebi közlése szerint 1664-ben az újjáépítés a korábnál nagyobb méretben történt meg. A település végleges pusztulás előtti alaprajza, képe akár jelentősen különbözhetett is az 1664 előttről.

A kutatócsoporttól 2013 végén különvált Szabó Géza időközben publikálta volt kollégáitól különböző elgondolásait. Szabó a türbe-templom kontinuitás mellett kötelezte el magát, írásában (SZABÓ-KOVÁCS-SZŐKEFALVI 2014) a turbéki Segítő Szűz Mária templom közvetlen környezetében sejtí a türbét. Feltevését arra építi, hogy a templomban és környezetében megfigyelhető régészeti anomáliákat (a Kovács Valéria-féle dokumentációban szereplő, valamint az általa a templom falában feltételezett török téglák, omladékként leírt jelenségek, homokkő) korábban nem megfelelően vizsgálták, ő ott török kori előzményeket feltételez. Úgy véli, leginkább a templom környéke felel meg annak a helynek, amely a források alapján valószínűsíthető (hangsúlyozza, hogy a források egy részében szereplő szántók a szőlőhegyen nem helyezkedhetnek el). Megközelítésében a szultáni hadrendre és az uralkodói sátor elhelyezkedésére, továbbá a halálhelyre vonatkozó elképzelésekkel áll elő. A szőlőhegyen található lelőhelyről úgy véli, az egy „alapítványi birtokközpont” lehetett (SZABÓ – KOVÁCS – SZŐKEFALVI 2014). Interpretációjának tudományos alátámasztása hiányos, ellentmondásos. Vizsgálatában jelentős módszertani hibák találhatók, hivatkozási rendszere nem szakszerű, az írásos forrásokra vonatkozó értelmezései helyenként zavarosak.

A kutatócsoport 2014-es vizsgálatai bizonyították nem csupán a Segítő Szűz Mária templom és a türbe egymásra épülésének lehetetlenségét, de azt is megállapították, hogy kiterjedt oszmán épületek és erődítések a templom környezetében nem voltak. A modellezett tájhasználat valószínűsíti, az írásos források (1. táblázat), egyes későbbi térképek (2. katonai felmérés) egyértelműsítik, hogy a szőlőhegyen, ahogy egyébként ma is, akkor is előfordultak szántók. A vizsgálatok cáfolták Szabó türbe-templom hipotézisét. Molnár Imre jegyzi fel néphagyományra hivatkozva, hogy a közeli Domoloson egy dervisek által működtetett birtok helyezkedett el, de erre vonatkozóan eddig semmiféle bizonyíték sem került elő. A Szabó által a szőlőhegyi helyszínnel kapcsolatban felvetett „alapítványi birtokközpont” hipotézisre bizonyíték szintén nem áll rendelkezésre. A vizsgálatok inkább mecsetre, derviskolostorra utaló jeleket állapítottak meg, így ezt a felvetést is el kell utasítanunk.

5. Eredmények és következmények

A mintegy 110 éve folyó kutatás a szulejmáni türbe lokalizációját illetően Szigetváron több helyszínen folyt és zajlik ma is. Jelen írásunkban bemutatjuk a korábbi főbb helyszínekre (Almás-patak mente, turbéki templom) és egy új, a 2013-as kutatás által felvetett helyszínrre, a turbéki-zsibóti-szőlőhegyre vonatkozó érveket, elképzeléseket és bizonyítékokat. A kutatók az újonnan feltárt írott források, térképszerű ábrázolások vizsgálata mellett a korábban már feltárt források újraértelmezését is elvégezték, és kiszűrték belőlük a földrajzi azonosításra alkalmas információkat.⁷ Az eredmények egy a vártól északkeletre, 4,2 kilométer távolságban fekvő dombos helyre mutattak. A turbéki-zsibóti-szőlőhegyen felkutatott lelőhelyen, a felszíni leletek begyűjtésével, a leletek intenzitásának vizsgálatával, valamint geofizikai vizsgálatokkal azonosításra került az az oszmán település (illetve három központi szerepű épülete), amelynek keresztény neve

⁷ A források elemzésével kapcsolatban itt említjük meg, hogy a Hofkammerarchivban őrzött Hofffinanz Ungarn 1686-1693 között keletkezett dokumentumainak, valamint a Magyar Nemzeti Levéltárban található Budai Kamarai Adminisztráció releváns iratanyagainak áttekintése a kutatócsoport jövőbeli feladata. Az ezekben található információk tovább árnyalhatják ugyanis a Turbéről eddig nyert képet.

Turbék volt. A helyet úgy tartották számon a 17. században, hogy ott temették el Szulejmán szultán belső szerveit. A városka a hódolt Magyarország egyedülálló települése volt, mely 1574 és 1692 között állt fenn, a *darülszlám* térhódításának szimbólumaként.

2013-at megelőzően diszciplinárisan egyoldalú, jellemzően magányos kutatók vizsgálatai voltak a jellemzőek. A megelőző időszak kutatásai nagyban támaszkodtak az 1566-ra vonatkozó és az azt követő néhány évtizedből való, részben ellentmondásos, az ostromhoz kapcsolódó források megállapításaira. Ebből fakadóan a kutatóknak a „sátorhely”, „halálhely”, „vízparti hely”, a türbe-templom folytonosság” és a „néphagyomány” voltak a főbb kulcsszavai. A kutatói gondolkodást az ostromtábor vélt elhelyezkedésére vonatkozó feltételezések kötötték meg, de kiterjedt csataterkutató nem történt, inkább csak analógiákra támaszkodtak a feltételezések. A megállapítások nagyon kevés tényre épültek, több esetben spekulatív természetűek voltak. Ilyen volt, hogy az ostrom megkívánt bizonyos várhoz való közelséget a szultáni tábortól/sátorhelytől, és hogy ez a távolság nem lehetett több 2-3 kilométernél, de ennél akár jóval közelebbi helyszín is lehetett. A tájrekonstrukciós vizsgálatok alapján az ostromtábor lehetséges elhelyezkedésével kapcsolatos elképzeléseket újra kellett gondolni. A vár körüli szárazulatok kis kiterjedése felvetette, hogy az oszmán sereg jóval kiterjedtebben, a vártól nagyobb távolságra is tábor verhetett, mint ahogy azt korábban feltételezték. A kortárs, 1566-os források egy része is a szultáni tábor „fel, a dombra” teszi, ahogy létezik olyan néphagyomány is, amely a szultán sátrát a szőlőhegyen helyezi el.

Az előkerült források felvetik, hogy talán több és többféle helyszínnel (halálhely, sátorhely, türbe helye) lehet dolgunk, amelyek a forrásokban megjelentek, de ennyi idő elteltével és a források hiányosságai miatt eddig nem tudtunk minden helyet és helyzetet rekonstruálni. Nem teljesen világos, hogy a szultán az ostrom idején hogyan táborozott, de egyes források alapján arra következtethetünk, hogy legalább két helyszínen is volt tábor. Az első tábor vízparton, míg a másik azon a helyen létesült, ahol később a türbe állt. A néphagyomány és a késői források ezekre a táborhelyekre visszautalnak, de ebből félreértések születtek. Az 1689-es Anguissola-féle ábrázolás szulejmáni halálhelye, az „F helyszín” egy ilyen több generációra visszatekintő, „vízparti táborozásra utaló” visszaemlékezést tükrözhet. Ennek az Almás-patakhöz közeli, vízparti helynek a valószínűségét az első kutatók számára erősítette az 1664-es Turbék ábrázolás „vizesárka” is, hiszen a vizesárokhoz víz kellett, amit a 20. században csak a patakából láttak biztosíthatónak.

Egy másik problémát jelentett és jelent ma is a helyvel kapcsolatos emlékezetpolitika.⁸ A szultáni halálhellyel kapcsolatos megállapítások és aktusok nem értéksemlegesek, és a terület kulturális történeti térképét is formálták. Az ostrom (1566) és a visszafoglalás (1689) évfordulói alkalmával többször került sor emlékezeti szövegek kihelyezésére, emlékművek létesítésére. Ezen alkalmakkor a helyszín meghatározása, a vizuális üzenet megfogalmazása a helyhez való viszonyt maga is formálta. Így lehet, hogy az 1913-ban kihelyezett oszmán-török és magyar nyelvű emléktábla a szultáni síremlékről a turbéki Segítő Szűz Mária templom falán a helyszín bizonyítékává válhatott. A szultán születésének 500. évfordulóján Szulejmán halálának feltételezett helyén, 1994-ben a Magyar-Török Barátság Park létesítése nem csupán nagyméretű

⁸ Az emlékezetpolitikai kérdés vonatkozásában lásd bővebben: HÓVÁRI J. (2014): Gondolatok a 16-17. századi magyar-török kapcsolatok 21. századi értelmezéséhez a szigetvári oszmán-török múlt kapcsán. In: PAP, N. (szerk./ed.): Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. – Különszám. PTE TTK FI, Pécs, pp. 11-21.

szobrokat eredményezett, de itt az uralkodó szimbolikus sírját és síremlékét (türbéjét) is megépítették. A török világban a park kijelölte az Almás-patak partján a szultáni sír helyét. Másoknak a turbéki templom falán olvasható arab betűs török felirat jelentett bizonyítékot. A helyi terepviszonyokat nem ismerő kutatóknak így a források földrajzi információi semmit sem jelentettek az erős szimbolikus üzenetekkel, valamint a néphagyománnyal való összevetésben. A precíz tudományos vizsgálatok elvégzését a vallási, politikai megfontolások és azok következményei néha zavarták és időnként korlátozták. Mindez a forráskritika és a többszörös ellenőrzés alkalmazását követeli meg.

A szulejmáni sír nem csupán misztikus vagy tudományos érdeklődést kelt, de felkelti a „kincsek” iránt érdeklődők figyelmét is. Evlia Cselebi (1664) feljegyezte, hogy a szultán belsősegeit egy aranyedényben temették el. A sírra irányuló figyelmet bizonyosan befolyásolja az anyagi haszonszerzésre irányuló törekvés is. Időközben a „kincs” egyesek számára immateriálissá vált, míg a meghatározott hely önmagában is anyagi értéké lett. Ez magyarázhatja többek között a hobbikutatók megnövekedett intenzitású és kitartó érdeklődését. A vélt nemesfémeken kívül a nyomravezetőnek járó jutalom vagy a média érdeklődése is ilyen immateriális kincs. Napjaink kincskeresői, a média figyelmére áhítozók, a jutalomra vadászók mindent bevetnek, fantasztikus vagy kevésbé fantasztikus elképzeléseikkel bombázzák a kutatókat, a magyar és a török kormányzatot, a helyi önkormányzatot és a médiát. Elképzeléseiket különböző internetes felületeken közölve igyekeznek felhívni magukra a figyelmet sajátos háttérzörejt adva az elmélyült kutatásnak. A múlt pedig a maga titkaival és igazságaival újra éli magát.

Irodalomjegyzék

- ÁGOSTON G. 1993: Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században. In: SZITA L. (szerk.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és vár felszabadításának 300. évfordulóján. Pécs, pp. 277-292.
- ANGUISSOLA, L. 1689: Abriss von der Stadt und Vestung Sigeth. Kriegsarchiv Feldakten Wien 117 (Fasc. 167)
- ASLANAPA, O. 1984: Türk Sanatı. İstanbul.
- AYVERDI, E. H. 1957: Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları. In: Vakıflar Dergisi Sayı 3, Ankara, pp. 1-73.
- BOROS GYÉVI L. 1981: A pécsi egyházmegye horvátjai a XVII. század végéig. In: A pécsi egyházmegye shematizmusa 1981. Pécs, pp. 128-51.
- BUBICS ZS. 1895: Eszterházy Pál Mars Hungaricus. Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest
- CANTELLI, G. 1686: L'Ungaria nuovamente descritta, et accresciuta di varie notizie da Giacomo Cantelli da Vignola. G. G. Rossi, Roma
- COLLOREDO, F. A. 1689: Serenissimo ac Potentissimo Hungariae Regi Josepho Primo Hanc totius Hungariae tabulam dum in Antiquissima... Fabius Antonius Marchi Colloredo Physicae Studiosus, Viennensi
- CORONELLI, V. 1688: Le Royaume de Hongrie Divisé en Haute, et Basse Hongrie avec l'Esclavonie... J. B. Nolin, Paris
- CORONELLI, V. 1691: Corso del Danubio da Vienna Sin' à Nicopoli..., Venezia
- DAĞLI, Y. – KAHRAMAN, S. A. – SEZGIN, I. 2003: Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Transkripsiyon dizini 7. Cilt. İstanbul, pp. 18-19.
- EMECEN, F. 2014: Gondolatok 'Törvényhozó Nagy Szülejmán szultán „elveszett” türbéjéről/Kanuni Sultan Süleyman'ın "Kayıp" Türbesi Üzerine Notlar. In: PAP, N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvár'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. – Különszám. PTE TTK FI, Pécs, pp. 129-35.
- ESTERHÁZY, P. 1899: Mars Hungaricus. Zrínyi, Budapest, 562 p.
- FER, N. 1687: Le Cours du Danube et des rivières qui s'y déchargent, où se trouvent les Frontières des Empires d'Allemagne et de Turquie. Chez N. de Fer, Paris
- HAL P. 1939: Szigetvár 1688 és 1689-ben: Szigetvár török uralom alól való felszabadulásának 250. évfordulója alkalmából. Szigetvár, 20 p.
- GÁRDONYI M. 2004: A passai „törökverő” Mariahilf-kép Szulejmán szultán szigetvári sírja felett. In: Beke M. (szerk.): Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis Volume II. Budapest, 2004. pp. 41-49.
- GEOMEGA (TÓTH T. – HÁMORI Z.) – GEORESEARCH 2014: Research in Szigetvár localising the former Ottoman settlement of Turbek, the place where the inner organs of Suleiman the Magnificent were buried. Report of geophysical examinations in Turbék made by Geomega LTD, Budapest.
- GERŐ GY. 1976: Török építészeti emlékek Magyarországon. Budapest, 40 p.
- GERŐ GY. 1980: Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők). In: Művészettörténeti Füzetek 12. Budapest, 180 p.
- GOODWIN, G. 1971/2003. A History of Ottoman Architecture. Thames & Hudson Ltd., London

- GÓZSY Z. 2012. Szigetvár története a 18. században. Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület és a Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 324 p.
- GYENIZSE P. – BOGNÁR Z. 2014: Szigetvár és környéke 16–17. századi tájrekonstrukciója katográfiai és geoinformatikai módszerekkel/Sigetvar ve Çevresinin Haritaçılık ve Jeoenformasyon Yöntemleriyle 16–17. Yüzyıl Peyzaj Rekonstrüksiyonu. In: PAP, N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. – Különszám. PTE TTK FI, Pécs, pp. 73-90.
- HANCZ E. 2013/15: Szigetvár külterület, Kápolna melletti dűlő, kutatóárkos régészeti feltárása (2013. augusztus 15-16.), ásatási jelentés
- HANCZ E. 2014: Nagy Szülejmán Szultán Szigetvár környéki sátorhelye, halála és síremléke az oszmán írott forrásokban / Osmanlı Kaynaklarına Göre Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki Otağ Yeri, Ölümü ve Türbesi. In: PAP, N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. – Különszám. PTE TTK FI, Pécs, pp. 55–71.
- HANCZ, E. – ELCİL, F. 2012: Excavations and Field Research in Sigetvar in 2009–2011, Focusing on Ottoman-Turkish Remains. In: International Review of Turkish Studies 2:4 (Winter), pp. 74–96.
- HÓVÁRI J. 2014: Gondolatok a 16–17. századi magyar-török kapcsolatok 21. századi értelmezéséhez a szigetvári oszmán-török múlt kapcsán. In: PAP, N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. – Különszám. PTE TTK FI, Pécs, pp. 11-21.
- Magyar Nemzeti Levéltár, Urbaria et Conscriptioes, 136 : 30; 3.
- Magyar Nemzeti Levéltár, Urbaria et Conscriptioes, 66 : 21; 1.
- Magyar Nemzeti Levéltár, Urbaria et Conscriptioes, 50 : 57; 8.
- Magyar Nemzeti Levéltár, Urbaria et Conscriptioes, 94 : 30 ; 5.
- Magyar Nemzeti Levéltár, Hoffinanz Ungarn, W2279.
- KIA M. 2012: Daily Life in the Ottoman Empire. The Greenwood Press Daily Life Through History Series. Santa Barbara, 294.
- KITANICS M. 2014: Szigetvár-Turbék: A szultán temetkezési helye a 17-18. századi magyar, német és latin források tükrében/Sigetvar-Turbék: 17-18. Yüzyllarına Ait Macarca, Almanca ve Latince Kaynaklar Temelinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Mezarının Oluşturulduğu Bölge. In: Pap, N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. – Különszám. PTE TTK FI, Pécs, pp. 91-109.
- İBRAHİMGİL, M. Z. – KONUK, N. 2006: Osmanlı Mimari Eserleri Cilt I. Ankara, pp. 438-68.
- KOVÁCS GY. 2015: Oszmán erődítmények a Dél-Dunántúlon. Gondolatok Szigetvár-Turbék régészeti kutatása előtt. In: Mediterrán és Balkán Fórum, IX. évfolyam, 2. szám, pp. 20-33
- KOVÁTS V. 1971: Turbék ásatási jelentés (excavation report), 1971. Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár, No. 1638.83.
- KOVÁTS V. 1973: Szigetvár–Turbék szőlőhegy. In: Régészeti füzetek I. Ser. I. No. 26. 194. bejegyzés, p. 113.
- K. PINTÉR T. – SUDÁR B. 2014: Oszmán-török építészet Magyarországon. Album. Budapest, 75 p.
- MOLNÁR I. 1978: Budina Sámuel históriája, magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról. A Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai 6, Szigetvár, 45 p.

- MOLNÁR J. 1965: Szulejmán szultán síremléke Turbéken. In: Művészettörténeti Értesítő, 14: 1. pp. 64-66.
- NÉMETH B. 1903: Szigetvár története. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, 389 p.
- NECIPOĞLU, G. 1996: Dynastic imprints on the Citycape: The Collective message of Imperial Funerary Mosque complexes in Istanbul. Colloque Internationale: Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique (Institut Français d'études Anatoliennes, Istanbul, September 28–30, 1991), ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paris, C.N.R.S, pp. 23–36.
- NECIPOĞLU, G. 2005: The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire. Reaktion Books, London, and Princeton University Press, Princeton, 480 p.
- NÉMETH B. 1903: Szigetvár története. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, 389 p.
- ÖNKAL, H. 2009: 'Maqam' Tombs and the Tomb of Süleyman the Magnificent in Szigetvar. In: Thirteenth International Congress of Turkish Art. Hungarian National Museum, Budapest, pp. 545-54.
- ÖZER, Ç. 2004: 16. Yüzyıl Osmanlı Saray İşlemeleri. İstanbul, 152 p.
- PAP N. 2014: A szigetvári Szülejmán-kutatás kezdetei, a 2013-as év fontosabb eredményei / Szigetvár'da Kanuni Sultan Süleyman Hakkında Yapılan Arasrtirmaların Ana Noktaları ve 2013 Yılı Sonuçları. In: PAP, N. (szerk./ed.): Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron/Kanuni Sultan Süleyman'ın Szigetvár'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum, VIII. évf. – Különszám. PTE TTK FI, Pécs, pp. 23-36.
- PAP N. et all 2015: The Tomb of Suleiman the Magnificent at Turbek. (kézirat)
- PESTI J. 1982: Baranya megye földrajzi nevei. I. köt. Baranya monográfia sorozat. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, pp. 452-473.
- RUZSÁS L. – ANGYAL E. 1971: Cserenkó és Budina. In: Századok 105.pp. 57-69.
- SANDRART, J. 1684. Danubius Fluviorum Europae Princeps cum omnibus accessoriis Fluminibus... Chalcographus Norimbergae, Nürnberg
- ŞENYURT, O. 2012. Kosova'da Murad Hüdavendigâr Türbesi ve Ek Yapıları. – METU JFA, 29/2, pp. 285-311
- „Sinan Bey oğlu eski Sadrazam Şehit Mehmet Paşa Vakfı”, evahir-i Zilhicce/981.; 1574.03.24-04.22 (h.sz. 981). 572 numaralı defter 27 sayfa ve 20. sıra
- Somogy Megyei Levéltár „Szigetvári Község Levéltára”, Contractusok 1604-1891, oldalszám nélkül.
- SUDÁR B. 2013: A pécsi Idrisz Baba-türbe. Budapest, 120 p.
- SUDÁR B. 2014: Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, pp. 500-504.
- SZABÓ G. 2013: A szultán temetési helyének települési környezete. Jelentés, Pécs
- SZABÓ G. – KOVÁCS Á. – BARKÓCZY P. 2013: A Szülejmán-kori harcászat és haditechnika a szigetvári ágyú és lövedékek archeometallurgiai vizsgálatának tükrében. In: Gesta XII. (2013), pp. 83-115.
- SZABÓ G. – KOVÁCS I. – SZŐKEFALVI – NAGY Z. 2014. Szülejmán szultán szigetvári türbéje körül talált izniki fajansztöredékek összehasonlító vizsgálata és az ahhoz kapcsolódó terepi kutatások eredményei. In: Gesta XIII (2014), pp. 59-78.

- SZABÓ G. 2015: Leletanyag intenzitásvizsgálatok a Szülejmán szultán szigetvári türbéjéhez tartozó kaszaba helyének meghatározásához. In: Archeometriai Műhely 2015/XII./2. pp. 89-102.
- Szigetvári Plébánia, Prothocollum Parochia Magno Szigethana ...1774.
- Szigetvári Katolikus Plébánia, könyvtárhelység Prothocollum Parochia Magno Szigethana...1774 (1717-34; 1738), oldalszámok nélkül.
- TAKÁTS S. 1927: Nagy Szolimán császár sírja. In: Rajzok a török világból. Volume IV. pp. 123-132.
- TEKINDAĞ M. C. Ş. 1970: Fâtih'in Ölümü Meselesi. TD XVI/21. İstanbul, pp. 95-108.
- TEKSARI, S. 2005: İstanbul Türbeleri. Gül Yay., İstanbul
- TURAN, O. 1971: Selçuklular zamanında Türkiye, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. 1970: Fâtih Sultan Mehmed'in Ölümü. Belleten XXXIV/134, pp. 231-234.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. 1970: Fâtih Sultan Mehmed'in Ölümü. Belleten XXXIV/134, pp. 231-234.
- ÜNVER, S. 1970: Kanunî Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı, Ölümü, Cenazesi ve Defni. In: Kanunî Armağanı, Türk Tarih Kurumu 1970, pp. 301-306.
- VASS E. 1993: Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban 1565–1689. In: SZITA L. (szerk.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. BML, Pécs, pp. 193–217.
- VATIN, N. 2005: Un türbe sans maître. Note sur la fondation de la destination du türbe de Soliman-le-Magnifique à Szigetvár – Turcica, 37., pp. 9-42.
- WAGNER, J. CH. 1700: Wagners Christlich- und Türckischer Städt- und Geschicht-Spiegel... Anhang/Oder Continuation Zu dem Christlich- und Türckischen Staedt ... Gedruckt und Verlegt bey Jakob Koppmayer, Augspurg, p. 100

Oszmán erődítmények a Dél-Dunántúlon¹

Gondolatok Szigetvár-Turbék régészeti kutatása előtt

Kovács Gyöngyi²

ABSTRACT

Keywords: Szigetvár-Turbék, Ottoman castles in southern Transdanubia (Hungary), archaeological researches at the castles of Újpalánk and Barcs, Pál Esterházy's pen-and-ink drawings from 1664, Turbék in 1664 in Evliya Çelebi's Travelogue

The various descriptions in the written sources from the time do not yield a precise location for the türbe (mausoleum) built at Szigetvár for Sultan Süleyman the Magnificent (1520–1566) following his death there. The sources tell us that a palisaded fort was constructed around the türbe and afterwards a small town (kasaba).

Archaeological research at the sites of Ottoman-era castles in Hungary may supply comparative material important to future excavations at Szigetvár-Türbék. Namely, elements of castle architecture known from the Ottoman-controlled parts of Hungary may come to light at Türbék also, thus helping us to localise the one-time fortification and to interpret any artefacts found. With respect to the fortification at Türbék, a highly sketchy pen-and-ink drawing is available. Along with drawings of other castles in southern Transdanubia captured by the Christian forces, it has come down to us in *Mars Hungaricus*, Pál Esterházy's description, written in 1664, of the winter campaign conducted by Miklós Zrínyi.

Our short study is built around two topics. On the one hand, we briefly present the historical-archaeological research work on two Ottoman palisaded fortifications in southern Transdanubia (Újpalánk, near Szekszárd; Barcs), along with lessons of general import that can be learnt from them. On the other, we subject the drawings linked to Pál Esterházy to close scrutiny. Based on cursory viewings, these pen-and-ink drawings are accurate in some details. However, it is not possible to accept any detail in the drawings without research and investigation, and this is in all likelihood the case with the drawing of the Türbék fortification also. It is important to remember that the palisaded fort at Türbék was rebuilt after 1664; hence, the Esterházy drawing of it can at the very most show it as it was in 1664 (and earlier).

1. Bevezetés

A korabeli történeti források különféle leírásai nem adnak biztos választ arra, hogy az 1566-ban elhunyt Nagy Szulejmán szultán (1520–1566) szigetvári türbéje pontosan hol épült fel. A források szerint a türbe körül palánkvár épült, majd egy kisebb város, a türbe helyszíne utáni kutatásokhoz

¹ A tanulmány az NKFIH K 116270 kódszámú projektjének keretén belül készült.

² PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest.

ezek maradványainak azonosítása adhat támpontot. Miután a téma összetett, vizsgálatában – a különféle interdiszciplináris kutatások részeként – fontos szerep jut a régészetnek.

A hagyomány szerint – mely máig tartja magát – a turbéki katolikus kápolnát a szultáni türbe helyére építették a 18. században.³ A kápolnára és környékére irányuló modern kori régészeti projektek eddigi eredményei azonban nem támasztják alá, hogy a kápolna a türbe helyén épült volna. Kováts Valéria 1971. évi feltárása, valamint 2009–2011 között Hancz Erikának a török partnerekkel végzett szondázó ásatásai és a geofizikai kutatások nem találtak adatokat arra vonatkozóan, hogy a kápolnának bármiféle török kori előzményei lennének. Nem találtak bizonyítékot arra sem, hogy az építmény térségében erődítés lett volna, vagy intenzívebb élet folyt volna a hódoltság korában.⁴ Ugyanakkor a hagyomány és annak gyökere a negatív régészeti eredmények ellenére is vizsgálendő, a helyszín releváns török kori vonatkozásainak teljes kizárására. A munka során elengedhetetlen lesz a kápolna építésére vonatkozó egyházi iratok feldolgozása, valamint a térségben végzett eddigi földmunkák tisztázása.

A szultáni türbét is magában foglaló turbéki oszmán-török erődítményről a kora újkori történeti forrásokban számos feljegyzés található, bizonyos adatok értékelését azonban egy ponton túl csak a régészeti (és az azokhoz kapcsolódó természettudományos) kutatások vihetik előbbre. A 17–18. századi – részben újonnan feltárt – leíró források a palánk helyszínét a Szigetvártól pár kilométer távolságban északkelet felé található turbéki (zsibóti) szőlőhegyre jelölik ki,⁵ ennek valószínűségét azonban további kutatásokkal kell még alátámasztani.

A magyarországi török kori várhelyek régészeti kutatása fontos összehasonlító anyaggal szolgálhat a jövőbeni turbéki feltárásokhoz. A hódoltsági várépítészetnek ugyanis lehetnek, vannak olyan elemei, amelyek a turbéki erődítménynél is előfordulhatnak, ezáltal segíthetik annak terepi lokalizálását, az előkerülő objektumok értelmezését. Magáról az erődítményről, lakóinak életéről, épületeiről, használati tárgyairól pedig a régészeti kutatások nyomán tudhatunk meg konkrétumokat.

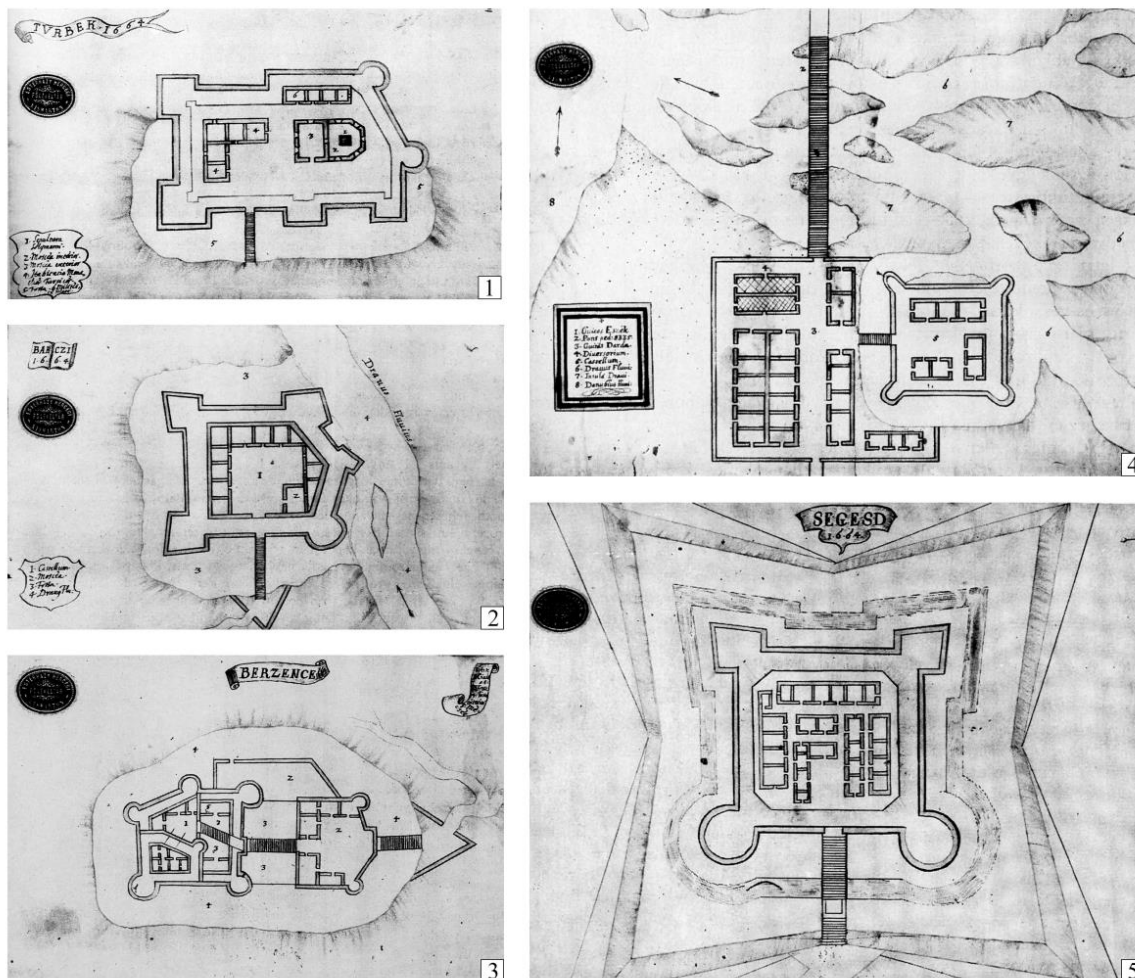
A turbéki erődítményről ismert egy erősen sematizált tollrajz, mely 1664-ben, Esterházy Pálnak a Zrínyi Miklós téli hadjáratáról készült leírásában, a *Mars Hungaricus*-ban maradt fenn, a keresztények által elfoglalt egyéb dél-dunántúli várak rajzaival együtt (1. kép 1-5; 4. kép 1).⁶ Ezeket az alaprajzokat használjuk, hivatkozunk rájuk, pedig azoknak hitelessége kérdéses, de legalább is vizsgálendő. Rövid írásunk e két – a turbéki kutatásokat segítő – téma köré épül fel: egyrészt két dél-dunántúli palánkerődítmény történeti-régészeti kutatását mutatjuk be röviden, általánosítható tanulságokkal, másrészt az Esterházy Pál nevével fémjelzett rajzokat vesszük górcső alá.

³ A mai barokk kegytemplom 1760 és 1770 között épült fel, a hagyomány szerint előzménye egy fakápolna volt.

⁴ HANCZ E. – ELCIL, F. 2009; HANCZ E. – ELCIL, F. 2012, pp. 83–87.

⁵ PL. KITANICS, M. 2014, p. 92: 3.j. A szőlőhegyen, a Szilvási-csárdánál a terepbejárások során nagyobb török kori lelőhelyet regisztráltak. Vö. Evlia Cselebi leírásával (lásd később).

⁶ ESTERHÁZY P. 1989, p. 139 (Berzence), p. 141 (Barcs), p. 141 (Turbék), p. 145 (Dárda), p. 148 (Segesd), p. 151 (Kanizsa). MOL T.2. XXXII. téka, pp. 1044–1046, pp. 1049–1051.

1. kép Esterházy Pál 1664. évi tollrajzai: 1. Turbék, 2. Barcs, 3. Berzence, 4. Dárda, 5. Segesd

Forrás: ESTERHÁZY P. 1989

2. Oszmán palánkerődítmények régészeti kutatása a Dél-Dunántúlon (Újpalánk, Barcs)

Turbék erőssége a szultáni türbe felügyeletére, gondozására épült az 1570-es években, de egyben egyike volt a 16–17. századi, Magyarországon általános kisebb palánkváraknak, része volt a dél-dunántúli, Dráva menti oszmán végvárrendszernek. A palánkvárak, nagyságtól függetlenül, egyeztek abban, hogy várfalaik vázát cölöpsorok alkották, az ún. töltött palánkfal esetében a megfont cölöpökből álló sorok között agyagos, kevert földdel töltötték ki, majd a külső felületet agyaggal, sárral megtapasztották.⁷ Ezt az erődítési módot alkalmazták mind a magyar (királyi), mind az oszmán katonai építészetben. A királyi végvárrendszer várai közül a Kanizsa mellett 1578-ban, a stájer rendek támogatásával épült Bajcsavárat emeljük ki,⁸ amely régészeti szempontból az egyik legjobban kutatott palánkvár nemcsak a térségben, hanem Magyarországon is. Ugyanakkor más

⁷ PATAKI V. 1931; TAKÁTS S. 1915, pp. 6–85.

⁸ Bajcsavár 2002.

korabeli várak ásatain is, így többek között Szigetváron is,⁹ sorra kerültek-kerülnek elő a cölöpsorok, cölöphelyek maradványai, amelyek palánképzéssel árulkodnak.

A továbbiakban leírt két oszmán palánkvár nem tartozik a legnagyobbak vagy a legjelentősebbek közé, ismertté a régészeti eredmények révén váltak. Turbék építészetileg sok tekintetben minden valószínűség szerint az alábbi várak jellemzőit mutatta.

2.1. Újpalánk

A Szekszárd melletti Újpalánk vára, török nevén Yeni Palanka, a Duna melléki oszmán várak sorába illeszkedik, a sárvízi átkelőt biztosította. Az 1970–80-as években, Gaál Attila vezetésével végzett régészeti kutatások során alapvető adatok kerültek napvilágra a kis vár építészetéről, lakóinak életéről, egyúttal bizonyítékul szolgáltak Heinrich Ottendorff császári követ és hírszerző 1663-ban készült rajzának hitelességére vonatkozóan is.¹⁰

Újpalánk 1596-ban épült és 1686-ban égett le, őrsége kezdetben 160 fő volt, később védői megfogytak.¹¹ Miután maradványai szántóterületen találhatóak, szinte teljes területét feltárhatták,¹² ami lehetővé tette a földtömésre alapuló palánk szerkezetének tanulmányozását, számos belső részlet (paticsepületek, tüzelőhelyek, hulladékgödrök sokasága, vermek, műhelyek stb.) megfigyelését és nem utolsósorban a 17. századi provinciális várkatonaság mindennapi életének rekonstruálását. Feltárult egy gazdag, korábban sok vonatkozásban nem ismert, balkáni hagyományokat őrző tárgyi kultúra. Az 50 × 60 m kiterjedésű, négyszög alaprajzú váracska 80–100 cm vastag palánkfal védte – Ottendorff leírásának megfelelően („...az épület más palánképületekhez hasonlóan cölöpökből és sárfalakkból van megalkotva”), és sarkain négy kerek bástya állt – akárcsak Ottendorff rajzán (2. kép 1-2). A régészeti kutatások nyomán kiderült, hogy a bástyák között nem volt két egyforma, az egyik kerekre (északnyugati bástya), a másik szögletesebbre sikerült (délnyugati bástya).

2. kép Újpalánk, 17. század. A vár északnyugati bástyája feltárás után (1); A vár ábrázolása az 1663-as Ottendorff-féle rajzon (2)

Forrás: GAÁL A. 1985, 2003

⁹ KOVÁTS V. 1966; HANCZ E. – ELCIL, F. 2012, pp. 90–91, Fig. 5.

¹⁰ OTTENDORFF, H. 1943, p. 48.

¹¹ HEGYI K. 2007, II: pp. 1162–1166.

¹² GAÁL A. 1985.

Fontos megjegyezni, hogy Heinrich Ottendorff útleírásában az oszmán palánkok négyszög, nagyjából négyzet alaprajzúak, a sarkokon rondellákkal. Újpalánk régészeti kutatásának eredményeivel a többi Ottendorff-féle rajz hitelessége is megerősítést nyert, sőt tovább megyünk: a rajzok az oszmán palánkok jellemző alaprajzi jegyeit mutatják,¹³ mely jegyeket nagy valószínűséggel más esetekre – például Barcsra, de akár Turbékra – is kivetíthetjük.

2.2. Barcs

Szigetvárhoz közelebb és vele egykor szorosabb kapcsolatban lévő Barcs Szigetvártól kb. 30 km-re délnyugat felé helyezkedik el. Az oszmánok a hajdani település határában, közvetlenül a Dráva partjára építettek palánkvárat 1567-ben. Megépítése után nem sokkal a vár alá vonták az addig Eszéken állomásozó drávai flottillát, az erődítmény ily módon drávai elővárként és kikötőként szolgálta Sziget és a szomszédos Babócsa várát. Őrségét általában 150–200 fő alkotta, katonáit részben a Balkánról, eleinte horvátországi várakból¹⁴ toborozták. A palánkvár először 1595-ben az ún. hosszú háború (1593–1606) alatt, másodszor 1664-ben, Zrínyi Miklós téli hadjárata alatt égett le, ekkor pusztult el végleg. A vár őrségéről több török zsoldjegyzéket,¹⁵ magáról a várról a korabeli történeti forrásokban néhány feljegyzést és egy ábrázolást ismerünk, ez utóbbi a már említett Esterházy Pál-féle 1664. évi *Mars Hungaricus*-ban maradt ránk (1. kép 2).

A barcsi oszmán váracskva emléket többek között egy 1799. évi helyi térkép¹⁶ is megőrizte, mely a – 18. század végére már elpusztult – vár helyét „Régi Török Sántz” elnevezéssel jelöli a barcsi plébánia kertjének területén.¹⁷ E térkép, valamint a 19. századi leírások, komoly alapot adtak a későbbi kutatásokhoz, Rózsás Márton helytörténész a jelzett területen nagyszámú török kori kerámiatöredéket és egyéb leletet gyűjtött a felszínen, így azonosítva a várhelyet.

A barcsi palánknak az 1989–1994 közötti, majd a 2002–2003. évi régészeti feltárások során számos részlete került napvilágra,¹⁸ amelyek alapján meghatározhattuk a vár nagyságát, irányát, képet tudunk alkotni az építésről, belső struktúráról. Az ásatási megfigyelések szerint a 16. századi várfal kb. 2 m széles ún. töltött palánkfal volt, a várfal vázát keskeny árkokba állított két sor cölöp alkotta. A várfalat a 17. században megújították, amely – legalább is helyenként – már csupán egy cölöpsoros volt. A várban egykor változó méretű, agyagtapasztásos falú, olykor belső osztással is tagolt, részben egymáshoz épült épületek álltak, melyeket szemeskályhakkal fűtöttek. A feltárt épület- és az azokat jelző (különböző korú) kályhamaradványok részben a vár irányának megfelelően, egy északnyugat–délkeleti irányú sávban helyezkedtek el.

Újpalánkhoz hasonlóan a barcsi ásatások is gazdag, alapvetően az oszmán kultúra balkáni típusú formájához köthető tárgyi emléanyagot eredményeztek. Mindkét vár területén a tömegáru mellett számos egyedi és különleges tárgy is napvilágot látott, így izniki edények és kínai porceláncsészék töredékei (Barcsan igazi különlegesség egy minden bizonnyal Isztambulból

¹³ OTTENDORFF, H. 1943; ÖZGÜVEN, B. 2002.

¹⁴ HEGYI K. 2006, p. 97.

¹⁵ HEGYI K. 2007, II.: pp. 1327–1329, III.: pp. 1590–1594.

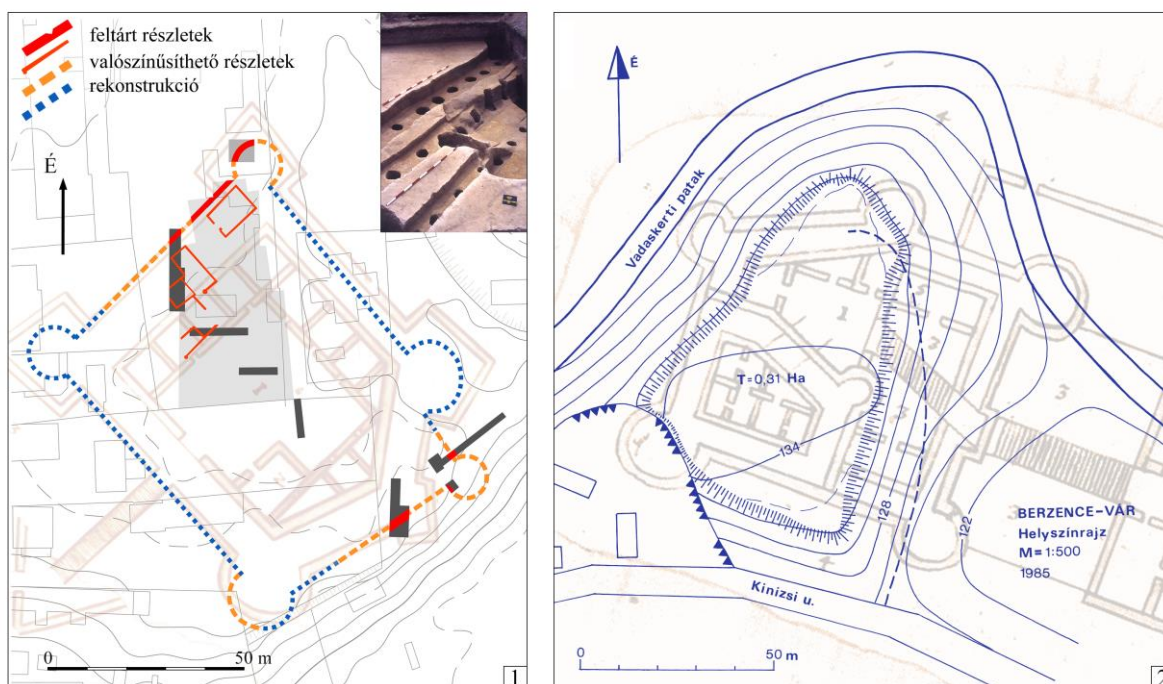
¹⁶ A térkép első említése: JANKOVICH B. D. 1976, p. 29.

¹⁷ A földrajzi név Turbék kapcsán is felbukkan, a kora újkori dokumentumokban a turbéki erődítményt, pontosabban a hajdani erődítményt is magában foglaló nagyobb területet ugyancsak „Török Sántnak” nevezik. KITANICS M. 2014, pp. 92–99.

¹⁸ A barcsi vár kutatásáról: KOVÁCS GY. – RÓZSÁS M. 1996; KOVÁCS GY. – RÓZSÁS M. 2010.

idekerült rozmárgaryarból faragott övlap,¹⁹⁾ és mindkét várban megjelentek a környékbeli és nyugati kereskedelmi árucikkek is. A régészeti anyagból mindkét lelőhelyen erődített, a Balkánhoz sok szállal kötődő falusias jellegű település képe rajzolódott ki, a dunai és drávai kereskedelmi útvonalaknak köszönhetően mindkét palánknak fontos kapcsolatai voltak az Oszmán Birodalom balkáni és belső területei felé.²⁰⁾

Barcs esetében az 1664-es Esterházy-féle alaprajzot összevethettük a felszíni megfigyelésekkel és a feltárt (részben 16. századi) maradványokkal (3. kép 1).²¹⁾ Ez utóbbiak felhasználásával a korabeli rajzhoz méretet, irányt tudunk rendelni. A vár az előkerült várfalrészletek alapján mintegy 90 × 70 m kiterjedésű és északnyugat–délkeleti irányú volt, és egykor a Dráva partján állt, mint ahogy a rajzon is látható. A bástyák száma (öt) nem igazolt, formájuk, nagyságuk is vitatható, ugyanakkor a helyük részben összevetésre alkalmasnak bizonyult a terepi kutatások eredményeivel. Az oszmán katonai építészetben jellemző félkör alapú bástyaformák (rondellák) alapján a várnak valószínűleg rondellái, és nem olasz típusú bástyái lehettek, amit egy feltárt részlet is sejtetni enged az északi oldalon. A várbelsőben dokumentált kevés 17. századi épületnyomból nem következtethetünk a rajzon szereplő épületegyüttesre, de figyelemre méltó a rajz és egyes feltárt „helyiségek” (épületek) méreteinek hasonlósága. A rajzon nevesített épület csupán egy van, az uralkodói dzsámi (az imahely alkalmazottai 1619-ben és 1628-ban szerepelnek a török zsoldlistákban), helye jelenleg nem azonosított. Összegezve, a kutatások alapján a rajznak vannak valós elemei, de a hitelesség több részletnél megkérdőjelezhető, vagy nem vizsgálható.

3. kép Barcs, az 1664. évi rajz és az ásatási eredmények összevetése (1); Berzence, az 1664. évi alaprajz rávetítve a Várhegy 1985. évi felmérésére (2)

Forrás: KOVÁCS GY. – RÓZSÁS M. 2010, illetve MAGYAR K. – NOVÁKI GY. 2005 (felmérés)

¹⁹⁾ GÁL, E. – KOVÁCS, GY. 2011.

²⁰⁾ A barcsi feldolgozó kutatásokat az OTKA támogatta (K72231).

²¹⁾ Vö. KOVÁCS GY. – RÓZSÁS M. 2010, p. 631, 13. ábra. A maradványok alapján a 16. és 17. századi vár kiterjedése között nagy különbség nem volt, így az összevetés megtehető volt.

3. Az 1664. évi Esterházy-rajzok

Az 1664. évi *Mars Hungaricus*-ban fennmaradt várrajzok többsége Esterházy Pál gróf (későbbi nádor és birodalmi herceg) saját kezű rajza.²² A védművek és az épülettömegek sablonos, vázlatos és egymáshoz olykor első pillantásra is hasonló ábrázolása láttán joggal merül fel a kérdés: vajon a rajzok mennyire hitelesek, ill. mennyire mutatnak egyfajta elképzelt, idealizált képet a várakról. A rajzokon nemcsak a bástyák, elővédművek mérete, formája, hanem olykor a várfalak hossza is szinte egyezik, a számítógépes grafikai összevetés ezt az észrevételt csak megerősítette.²³ Feltűnő Barcsnál, Berzencénél és Turbékánál a három védművel erősített tört vonalú várfal-szakasz hasonlósága, míg a belső épületek azonos ábrázolásmódja felveti, hogy az egymáshoz épült „helyiségek” a várbelsőkből inkább épülettömegeket jelenítenek meg. Az olasz rendszerű bástya képzelt elemnek tűnik az oszmán váraknál, a 17. században már elterjedtebb korszerű erődítési forma rávetítése a rajzokra. Mindezek erősítik gyanúnkat, hogy a rajzok nem a teljes valóságot tükrözik, ugyanakkor alaposabb vizsgálattal valós részleteket fedezhetünk fel rajtuk.

A barcsi várrajzon (1. kép 2) – mint fentebb szó volt róla – teljesen hiteles a helyszín, de az öt védművel és azok formájával kapcsolatban kétségek merülhetnek fel. A barcsi palánkvár, mint újonnan épült oszmán erődítmény, valószínűleg négyszög alaprajzú lehetett, félkör alakú sarokvédművekkel, ugyanakkor a közvetlen parti fekvés magyarázhatná az eltérő alaprajzot, és megengedi az ötödik védmű feltételezését is. A dárdai palánk rajzán ugyancsak helyes a drávai helyszín (1. kép 4), továbbá Ottendorff rajza²⁴ (ill. rajzai), valamint Barcs, Újpalánk ásatásai alapján elfogadhatónak tartjuk a négyzet (négyszög) formájú alaprajzot a kisméretű, félkör alakú sarokbástyákkal.

Segesdnek a 15. században castrumként említett vára 1541 után a végvári rendszer része lett. 1664-es Esterházy-féle alaprajzát (1. kép 5) a várhely kutatója, Magyar Kálmán – H. Takács Marianna véleményére is hivatkozva – hitelesnek fogadja el, véleménye szerint az oszmán vár magja a középkori castellum volt, a rajz pedig megfelelő módon mutatja a középkori castellum négyszögét, periódusait és erődítéseit.²⁵

A vár maradványai a 18. században még láthatóak voltak, Pesthy Frigyes (1864) és Csánki Dezső (1914) leírásai alapján a vár (a „tulajdonképpen főerőd”) a 18. században épült kolostor és templom (jelenleg szociális otthon) helyén állhatott.²⁶ Az Esterházy-féle rajz minden bizonnyal ezt a – castellum-központú – „főerődöt” ábrázolja, de a rajz további elemeinek hitelessége véleményünk szerint ma nem már vizsgálható.

Berzence vára Esterházy Pál szerint: „...török vár, amelyet mindenfelől erdő és síkság vesz körül. Magasabb dombon fekszik, természetből mély, s egyúttal széles árka van. Régi szokás szerint fából készült kerek bástyáit földdel döngölték, úgy, hogy erődítménynek nevezni semmiképpen sem lehet.”²⁷ Evlia Cselebi leírása a téli hadjárat után készült: „[Berzence]... nagy lánggal égett, de amikor még ép volt, hétszerez, erős palánkú vár

²² BUBICS ZS. 1895, p. 17.

²³ A közreműködésért köszönet illeti Réti Zsolt számítógépes grafikust.

²⁴ OTTENDORFF, H. 1943, p. 58.

²⁵ MAGYAR K. 1988, pp. 107–112, és 12, 14. és 16. ábrák. (H. Takács M. hivatkozott munkája: Magyarországi udvarházak és kastélyok Budapest 1970.) Vö.: MAGYAR K. – NOVÁKI GY. 2005, pp. 114–117, és p. 260: 56. ábra: Segesd-Vár I–II. Héjas Pál (1982) és S [Sándorfi György] (1984) felmérése.

²⁶ Pesthy Frigyes és Csánki Dezső leírását idézi: MAGYAR K. 1988, pp. 110–111; MAGYAR K. – NOVÁKI GY. 2005, p. 117.

²⁷ ESTERHÁZY P. 1989, p. 137.

(kale) volt. Csak egy kőből/téglából épült épülete, egy dzsámija és egy gőzfürdője maradt meg. E vár földjének délkeleti és nyugati része két órányi távolságban nagy mocsár. [...] A belső vára – mely egy nagy dombon álló palánk volt – ennek is leégett.”²⁸ (Sudár Balázs fordítása.)

Berzence egykori (a 15. században castellum és castrum) várának – a „belső várnak” – maradványait a valóságban is a mai település központjában emelkedő domb őrzi. A vár területén nem volt szisztematikus régészeti kutatás, azonban a várhely bolygatásáról Magyar Kálmán, Nováki Gyula, Honti Szilvia, Juan Cabello beszámolói több adatot őriznek. 1998-ban Juan Cabello a domb délnyugati részénél történt földhordás kapcsán végzett itt kisebb kutatást. Megállapítása szerint a téglából épített castellum megbontott délnyugati sarkán kerek torony állt, két egymással derékszögben találkozó, dongaboltozatos pincével épített szárny találkozásánál.²⁹ A néhány évvel ezelőtti helyszíni bejárásaink szerint a várdomb ezen délnyugati része tovább pusztult, leomlott téglafalakat figyeltünk meg, és jól mutatkozott a palánk támfal szerkezete is, a cölöphelyekkel és a kevert agyagos töltéssel.

A várdomb 1985. évi szintvonalas felmérése szerint jelenleg mintegy 100 × 60–30/60 m-es kiterjedésű (ha az északkeleti lekopott sarkot is hozzászámítjuk).³⁰ A terület kicsi a viszonylag nagyszámú, 350–450 főt számláló őrségnek,³¹ még úgy is, hogy hozzáképzeltük a védműveket. Nyilvánvaló, hogy a katonák egy része és a lovasok máshol, az (erődített?) településen voltak elszállásolva. A szintvonalas felmérésre ráillesztettük az 1664-es rajzot (3. kép 2). Eszerint a Juan Cabello-féle „torony” az egyik védmű lenne, az általa leírt épületmaradvány pedig bizonyos tekintetben egyeztethető a rajzon szereplő épülettel. A rajz szerint körítőfal (palánk) védte a települést is. Az eredményt tekintve, valamint az egyéb leírásokat is figyelembe véve Esterházy Berzencéről készült rajza – bár nehezen értelmezhető – több ponton is nagyjából hitelesnek tűnik. A dombot, a „belső várat”, árkot, dzsámit Evlia Cselebi ugyanazon évben készült leírása is említi. A hét (külső) védmű, melyek közül kettő a települést védte (1. kép 3), akár létezhetett is egykor. Evlia leírása – [Berzence] „hétszeres, erős palánkú vár volt” – talán épp a hét védműre utal.³² Igaz, erre nincs bizonyíték.

²⁸ „Bunun dabi âteşi alev ber-alev yanmada idi, ammâ kala amâr iken yedi kat metîn palanka kala imiş. Ancak bir kârgîr binâ bir câmi’i ve bir hammâmî kalmış. Ve bu zemîn-i kal’anın kible ve batı tarafı iki sâat yer batağ-ı azîmdir. [...] Bunun dabi iç kalası bir püştî-i âlî üzre palanka imiş, ibrâk olmuş.” Evliyâ 2002, VI: p. 310.

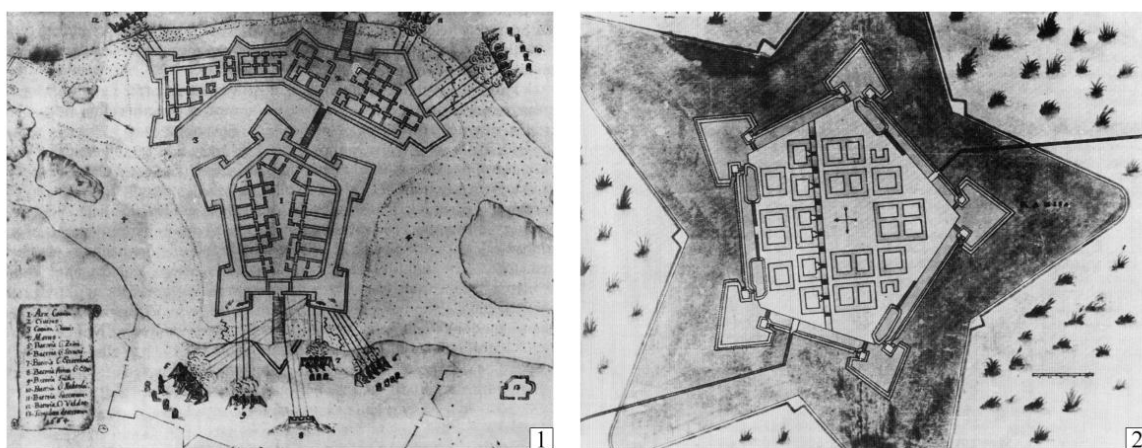
²⁹ Az 1836. évi leírás szerint: „...várrom a Várdombon, kerek alapú épület (torony) nyomai és téglatornyok. Hajdan vízcsatornákkal.” A leírásokat idézi és a vár területén végzett kisebb régészeti munkákról ismertetés: MAGYAR K. – NOVÁKI GY. 2005, p. 39.

³⁰ MAGYAR K. – NOVÁKI GY. 2005, 64. ábra. A különféle mérések más és más adatokkal szolgálnak. Idézett mű szerint pl. „A dombtető hossza 85, legnagyobb szélesség 57 m, területe 0,31 ha” p. 38.

³¹ HEGYI K. 2007, II: pp. 1320–1326, III: pp. 1584–1589.

³² Egy 1672. évi, Berzencét sík terepen ábrázoló metszeten (közli SZALAI B. 2006, I: p. 53; vö.: SUDÁR B. 2014, p. 166, 43. kép) a körítőfal a települést is védte, az Esterházy-rajzhoz hasonlóan.

Kanizsa várának ismert alaprajzait a középkori várkastély régészeti kutatásával összefüggően Méri István vizsgálta, meghatározva néhány váralaprajz helyes – 16. századi – készülési idejét.³³ Az általa (majd Vándor László által is) közölt és elemzett 16. századi alaprajzok némelyike, valamint az 1664. évi Esterházy-féle alaprajz között – kissé erőltetve ugyan – némi hasonlóság, vagy inkább hasonló elemek fedezhetők fel (4. kép 1-2). Az említett kutatók által közzétett 17. századi képi források – egy 1664. évi ostromtérkép és egy 1687. évi vázlat³⁴ – várbrázolásai is csak nehezen hozhatók össze az 1664-es Esterházy-féle rajzzal. Felvetjük: rajzának végső elkészítéséhez segédanyagként Esterházy Pál az osztrák (bécsi?) levéltárakban lévő 16. század második felében készült váralaprajzokat, még inkább a terveket (is) felhasználta.³⁵ (Ez egyébként a segesdi várrajzról is elképzelhető.) Az 1664-es Esterházy-rajznak vannak valós elemei (várat átszelő út, vár és a hajdani mezőváros viszonya, mocsár), a részletek azonban nem a 17. századi valóságot tükrözik.

4. kép Kanizsa vára Esterházy Pál 1664-es tollrajzán (1) és Pietro Ferabosco 1568–69. évi tervének egy másolatán (2)

Forrás: VÁNDOR L. 1994

E rövid, nem teljes körű, csupán egy-két momentumra kiterő áttekintésünk alapján megállapítható, hogy az Esterházy-féle tollrajzoknak vannak hiteles részletei (meglepő módon nem is kevés), de azok mellett sematizált, nagy valószínűséggel elképzelt, idealizált, átvett elemeket is találunk, vagy inkább feltételezünk, mert sok minden nem is vizsgálható. Így a rajzok minden részletét – kutatás és vizsgálat nélkül – elfogadni hiba lenne. Ez valószínűleg a turbéki erődítmény rajzára is áll.

A turbéki szultáni türbéről és a türbe melletti dzsámiról Sudár Balázs azt írja, hogy Esterházy Pál rajza (1. kép 1) e tekintetben „nem tűnik megbízható forrásnak”,³⁶ a teljes rajz azonban tartalmazhat megfontolandó részleteket. Az Esterházy-rajzon a téli hadjárat során elfoglalt erősséget például még csak az egyik oldalon védte árok. Ha elfogadjuk, hogy ez így volt,

³³ MÉRI I. 1988, pp. 41–60. Vö.: VÁNDOR L. 1994, pp. 305–308.

³⁴ VÁNDOR L. 1994, pp. 376, 387. Vö. MÉRI I. 1988, XXXVII. tábla.

³⁵ Tervek felhasználásához: Paolo Angiolini 1574-es haditérképén Kanizsa vára azzal az ötszögű alaprajzával szerepel, amelyet Pietro Ferabosco tervezett 1568–69-ben, de amely csak mintegy másfél évtized múlva készült el, és akkor sem teljesen. PÁLFFY G. 2011, p. 33. Pietro Ferabosco eredeti alaptervének másolata (ÖNB Wien), i.m. XVII. tábla, vö. VÁNDOR L. 1994, p. 306: 15. kép. Vö. 4. kép 2.

³⁶ SUDÁR B. 2014, p. 503.

vajon mi lehetett ennek az oka? Kérdéseket vetnek fel a palánk védművei is, 1664-ig ugyanis Turbék viszonylag kis erődítmény volt,³⁷ ez a körülmény pedig nehezen egyeztethető össze a rajzon látható tagolt erődítési rendszerrel. A várbelsőben a türbe mellett a dzsámit, a halvetiek kolostorépületét más források is említik (lásd később), így ezek hajdani léte – az őrség lakóépületeit is hozzászámítva – nem vonható kétségbe, elhelyezkedésükről azonban nem tudunk semmit.

4. Turbék

A turbéki türbét és palánkját több 1576 tavaszán (a legkorábbi március 9-én) íródott szultáni parancs említi, mecsettel (később dzsámitvá alakították) és kolostorral (záviye).³⁸ Az adatok alapján a komplexum megépítésére, Szokollu Mehmed pasa nagyvezír által, nem sokkal 1576 előtt kerülhetett sor, III. Murád szultán (1574–1595) trónra lépését követően. Az 1577–78. évi török zsoldjegyzékek bejegyzései szerint az erősségben meglehetősen kevés, eleinte 21, ill. 27, később is csak 40, majd a 17. században közel 70 fő szolgált,³⁹ közéjük tartoztak a türbét és a dzsámit kiszolgáló egyházi személyek is. A türbe és palánkja mellett-körül egy-két éven belül egy városias jellegű település is kialakult, az 1579. évi török szandzsákösszeírás szerint e településnek (kaszaba) két városnegyede (mahalle) volt.⁴⁰

A palánkot 1664-ben a téli hadjárat során felégették, majd újjáépítették, Szigetvár 1689. évi visszafoglalásával szerepe, jelentősége megszűnt, 1693-ban a türbét is elbontják. A keresztények, akik az oszmán uralom idején Turbékon és Zsibóton laktak, 1715-re Szigetvár külvárosába költöztek.⁴¹

Evlia Cselebi már az újjáépített erődítményt látta, 1664-es leírásából olyan adatokat tudunk meg Turbékról, melyek a leendő régészeti kutatásokhoz is fontos információkat hordoznak. Evlia szavai szerint: „*Szultán Szülejmán Hán – kegyelem és megbocsátás legyen rajta! – türbéje várának leírása. A 974. év győzedelmes szajfer havának utolsó harmadában⁴² emelte Szülejmán Hán fia, II. Szelim szultán. [...] ⁴³ Szigetvártól egy óra távolságra, egy magas domb tetején, Szigetvártól keletre, egy kertes, szőlős sétatáblán van, elnyújtott négyzet [formában], A szigetvári mező e várból [jól] látszik. [...] Vára teljesen palánk. Van egy északra nyíló kapuja, árka felett pedig egy csapóhídja. Az 1074. évben a hitetlenek idejöttek, és a várat felégették. [...] Azután az 1074. évben [1664] IV. Mehmed szultán hán parancsára a türbe vára újból felépült, oly módon, hogy a korábnál ezerszer erősebb, négyzetes és szélesebb lett, tömbje körös-körül éppen 1500 lépés. A palánk falai és árka erősek és tartósak. Kezdetben a fény alászállásával teli türbe, a dzsámi, a mecset, a medresze, a karavánszeráj, a gőzfürdő, a kolostor és a boltok mindegyike II. Szelim hán jótéteménye*

³⁷ Vö. ESTERHÁZY P. 1989, p. 141.

³⁸ ÁGOSTON G. 1991, pp. 197–198; ÁGOSTON G. 1993, p. 281; VATIN N. 2008, pp. 58–60.

³⁹ HEGYI K. 2007, II: pp. 1301, 1303, III: pp. 1568–1576.

⁴⁰ VASS E. 1993, p. 202. A kaszaba („*Szultán Szülejmán Hán kolostorának belsége*”) lakói gazdálkodást folytattak, a környék puszta faluhelyein is törökök gazdálkodtak, Mozsgó faluban török földművelő háztartásokat is feljegyzett az 1579. évi összeírás. Lásd még SUDÁR B. 2014, pp. 501, 503.

⁴¹ NÉMETH B.: Szigetvár története. Pécs 1903, p. 334. adatára hivatkozik BARBARICS ZS. 2006, p. 145.

⁴² 1566. szeptember 6–15.

⁴³ Evlia ezen adatai a fentiek tükrében tévesek.

volt. Ebben az áldott évben IV. Mehmed szultán hán jótéteményeként kitűnően rendben tartott [hely] lett.” (A fordítás Sudár Balázs munkája, melyet ezúton is köszönünk.⁴⁴)

Evliá leírása tudósít a helyszínről („kertes, szőlős sétahely”),⁴⁵ a teljesen palánkmódon épült erősség eredeti („elnyújtott négyzet”), majd az újjáépítés utáni kibővített („négyzetesebb”) formájáról és további, a település mindennapi életéhez köthető épületekről (mecset, medresze, karavánszeráj, gőzfürdő, boltok). A kutatások szerint⁴⁶ Evliá Cselebinél az égtájak jelölése sokszor rossz, így az, hogy a vár kapuja észak felé nyílt, talán figyelmen kívül hagyható, azonban a mérhető egységeknek (láb, lépés) lehet alapja, nagyságrendet közvetítenek. Evliá kiemeli, az erődítmény újjáépítése után „erősebb, négyzetes és szélesebb lett”, az adat – „a türbe tömbje körös-körül éppen 1500 lépés” – meglehetősen nagy területre utal.

Egy 1738-ból való magyar nyelvű leíró forrás (tanúvallomás) szerint Turbékot a sáncon [vár falon] kívül a keresztények lakták, a sáncon belül pedig a törökök, míg a sáncon belül, a „Kerítésben” a török sejk és több török pap, a bent lévő „Kalaström formán építettett Residentiájokban” lakott.⁴⁷ Az adat megerősítheti, hogy az 1664-es várégést követően a palánkot kibővítették, a türbe körüli részt közvetlenül védő „kerítés” köré nagyobb palánkot építettek, amely az oszmánok lakta települést is magában foglalta. Turbék tehát – úgy tűnik – kis erődítményből egy nagyobb erődített település lett,⁴⁸ amely már nem kutatható csak az Esterházy-rajz alapján.

Az átépítések, a korai, majd kibővített erősség viszonyainak megfigyelése, a pusztulási rétegek elkülönítése, a palánkvár és a köré épült település, az erődítési rendszer változása nagyobb felületű kutatás tervezését és szervezését teszi szükségessé, az 1664 utáni építkezések, bővítések megnehezítik a terepi vizsgálatokat. Fontos hangsúlyozni, hogy az ásatások adhatnak választ arra is, hogy Turbék a magyarországi (dél-dunántúli) oszmán palánkvárakhoz hogyan viszonyul. Nagy valószínűséggel a turbéki emlékmű sok szempontból egyezni fog a dél-dunántúli oszmán palánkok emlékeivel, de miután Turbék a szultáni türbe miatt fontos zarándokhely volt, anyagi kultúrája talán színesebb, sokrétűbb, mint általában a dél-dunántúli oszmán váraké. A turbéki lelőhely nemcsak a türbe, hanem az erődítmény és a település, valamint az egész komplexum szűkebb és tágabb környezete szempontjából is számos érdekességet rejthet magában, a kutatási eredmények figyelmet válthatnak ki a legszélesebb nemzetközi tudományos fórumokon.

⁴⁴ *Evsâf-ı kal'a-i Türbe-i Sultân Süleymân Hân aleybi'r-rabmetü ve'l-gufrân. Sene 974 târîbinin mâb-ı Saferü'l-muzafferinin evâbirinde Sultân Selîm-i Sâni' ibn Süleymân Hân binâsıdır. [...] Segitvar'a bir sâ'at karîb [...] bir püšte-i âlî üzre Segitvar'ın şarkında bâğlı ve bâğçeli bir mesîregâh yerde şekel-i murabba'dan tûlânıce vâkı' olup cümle sabrâ-yı Segitvar bu kal'adan nümâyân olup [...]. Kal'ası cümle palankadır. Cânib-i şimâle mekşûf bir kapusu ve handakı üzre cisri asmadır. Sene 1074 târîbinde küffâr gelüp bu kal'ayı ibrâk edüp [...] Ba'debu bu sene 1074 Sultân Mehemmed Hân-ı Râbi'nin fermânıyla bu türbe kal'ası müceddeden eyle amâr oldu kım evvelkiden bin kat ziyâde metîn ve şekel-i murabba' ve dabi vâsi' olup dâ'iren-mâdâr cirmi kâmil bin beş yüz adam oldu. Ve palanka dîvârları ve handakı dabi metîn ve müstahkem oldu. Mukaddemâ türbe-i mehbit-ı pür-envâr ve câmi' ve mescid ve medrese ve hân ve ham-mâm ve tekye ve dekákin bayrâtları cümle Selîm Hân-ı Sâni'nin iken bu sene-i mübârekde cümle Sultân Mehemmed Hân-ı Râbi' hayrâtı olup gâyet ma'mûr olmuş. [...].* EVLIYÂ 2003, VII: pp. 17–18.

⁴⁵ A helyszín mint „gyümölcsös kert, amelyet őrizni és védeni kell”, először egy 1573-as szeptember 11-i parancsban szerepel. VATIN N. 2008, pp. 57–58.

⁴⁶ Vö. pl. SUDÁR B. 2012, pp. 40–48.

⁴⁷ KITANICS M. 2014, pp. 95–96.

⁴⁸ Szilvási-csárda lelőhelyen (vö. 5. jegyzet) Kováts Valéria 1971-ben egy nagyobb kőépület részletét tárta fel, az épület funkciója nem tisztázott. A lelőhelyen a felszínen talált nagyszámú paticsrög elpusztult gerendavázaz, tapasztott agyagfalú építményekre utalhat.

Irodalomjegyzék

- ÁGOSTON, G. 1991: Muslim Cultural Enclaves in Hungary under Ottoman Rule. In: *Acta Orientalia Hungarica* 45: 2–3, pp. 181–204.
- ÁGOSTON G. 1993: Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16–17. században. In: SZITA L. (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történetész konferencia előadása a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján.* Baranya Megyei Levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, Pécs, pp. 277–291.
- Bajcsavár 2002: *Weitschawar / Bajcsavár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében.* Szerk.: KOVÁCS GY. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg.
- BARBARICS ZS. 2006: Az oszmán uralom alóli felszabadulás. In: BŐSZE S. – RAVAZDI L. – SZITA L. (szerk.): *Szigetvár története. Szigetvár Város Önkormányzata, Szigetvári Várbaráti Kör.* Szigetvár, pp. 129–145.
- BUBICS ZS. 1895: *Eszterházy Pál Mars Hungaricus.* Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest.
- ESTERHÁZY P. 1989: *Esterházy Pál Mars Hungaricus.* Sajtó alá rendezte és ford.: IVÁNYI E., bevezette és szerk.: HAUSNER G. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- EVLIYÂ 2002: *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi.* Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. VI. Kitap. Haz.: KAHRAMAN, S. A. – DAĞLI, Y. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- EVLIYÂ 2003: *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi.* Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. VII. Kitap. Haz.: DAĞLI, Y. – KAHRAMAN, S. A. – DANKOFF, R. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- GAÁL A. 1985: Török palánkvárak a Buda–eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: BODÓ S. – SZABÓ J. (szerk.): *Magyar és török végvárak 1663–1664.* *Studia Agriensia* 5. Dobó István Vármúzeum, Eger, pp. 185–197. [Angol nyelvű változata: *Turkish Palisades on the Tolna-county Stretch of the Buda-to-Eszék Road.* In: GERELYES, I. – KOVÁCS, GY. (eds.): *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary.* *Opuscula Hungarica* III. Hungarian National Museum, Budapest 2003, pp.105–108.]
- GÁL, E. – KOVÁCS, GY. 2011: A Walrus-tusk Belt Plaque from a Sixteenth–Seventeenth Century Ottoman-Turkish Castle along the Drava River (Barcs, Hungary). In: *Antiquity* 85 (329): Project Gallery. 2011, September. <http://antiquity.ac.uk/projgall/gal329>
- HAN CZ E. – ELCIL, F. 2009: Közös török-magyar ásatás Szigetvár-Turbékon. <http://www.turkinfo.hu/index.php?oldal=portre&&portreoldal=portreterezsl&&adat=1801> (2009.11.15).
- HAN CZ, E. – ELCIL, F. 2012: Excavations and Field Research in Sigetvar in 2009–2011, Focusing on Ottoman-Turkish Remains. In: *International Review of Turkish Studies* 2:4 (Winter), pp. 74–96.
- HEGYI K. 2006: A török végvár. In: BŐSZE S. – RAVAZDI L. – SZITA L. (szerk.): *Szigetvár története. Szigetvár Város Önkormányzata, Szigetvári Várbaráti Kör.* Szigetvár, pp. 93–108.
- HEGYI K. 2007: A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. *História Könyvtár. Kronológiák, adattárak* 9. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- JANKOVICH B. D. 1976: Adatok a Rinya-völgy középkori településtörténetéhez. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 7, pp. 3–37.

- KITANICS M. 2014: Szigetvár-Turbék: a szultán temetkezési helye a 17–18. századi magyar, német és latin források tükrében / Sigetvar-Turbék: 17–18. Yüzyıllarına Ait Macarca, Almanca ve Latince Kaynaklar Temelinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Mezarının Oluşturulduğu Bölge. In: PAP N. (szerk.): Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron / Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum 8. PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 91–109.
- KOVÁCS GY. – RÓZSÁS M. 1996: A barcsi török palánkvár (The Turkish Hoarding Castle of Barcs). In: Somogyi Múzeumok Közleményei 12, pp. 163–182.
- KOVÁCS GY. – RÓZSÁS M. 2010: A barcsi török vár és környéke. Újabb kutatások 1999–2009 (The Ottoman-Turkish Castle at Barcs and Its Surroundings – New Research 1999–2009). In: BENKŐ E. – KOVÁCS GY. (szerk.): A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary. I–II. MTA Régészeti Intézete, Budapest, II: pp. 621–642.
- KOVÁTS V. 1966: Sziget várának kutatástörténetéhez (Zur Forschungsgeschichte der Festung Sziget). In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, pp. 207–55.
- MAGYAR K. 1988: A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. Egy királynéi központ a X–XVIII. században. Somogyi Almanach 45–49. Segesdi Községi Tanács, Kaposvár.
- MAGYAR K. – NOVÁKI GY. 2005: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig (Castles in the Middle Ages in the Province of Somogy). Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár.
- MÉRI I. 1988: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. (Ausgrabungen auf dem Befestigten Schloss Kanizsa). Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- OTTENDORFF, H. 1943: Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása (az eredeti német nyelvű szöveggel [Der Weg von Ofen auf Griechisch-Weussenburg]). Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta: HERMANN E. Tolna vármegye múltjából 7. Tolna Vármegye Közönsége, Pécs.
- ÖZGÜVEN, B. 2002: A Duna menti oszmán-török palánkvárak jellegzetességei. In: GERELYES I. – KOVÁCS GY. (szerk.): A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, pp. 145–150. [Angol nyelvű változata: Characteristics of Turkish and Hungarian Palanka-protected Settlements along the River Danube. In: GERELYES, I. – KOVÁCS, GY. (eds.): Archaeology of the Ottoman Period in Hungary. Opuscula Hungarica III. Hungarian National Museum, Budapest 2003, pp. 155–160.]
- PÁLFFY G. 2011: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában / Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgmonarchie. Az Angiolini várépítész-família rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években. Archivum. Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- PATAKI V. 1931: A XVI. századi várépítés Magyarországon. In: A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1, pp. 98–132.
- SUDÁR B. 2012: Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás. Források Pécs történetéből 4. Pécs Története Alapítvány, Kronosz Kiadó, Pécs.
- SUDÁR B. 2014: Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- SZALAI B. 2006: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. I–III. Múzeum Antikvárium, Budapest.

TAKÁTS S. 1915: A magyar erősségek. In: TAKÁTS S.: Rajzok a török világból II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, pp. 1–132.

VÁNDOR L. 1994: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig (The history of Kanizsa from the Magyar Conquest till the town's liberation from Turkish Occupation). In: BÉLI J. – RÓZSA M. – RÓZSÁNÉ LENDVAI A. (szerk.): Nagykanizsa, Városi Monográfia I. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, pp. 217–424.

VASS E. 1993: Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az Oszmán-Török Birodalomban 1565–1689. In: SZITA L. (szerk.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadása a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján. Baranya Megyei Levéltár és a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja, Pécs, 193–217.

VATIN, N. 2008: Egy türbe, amelyben nem nyugszik senki. Megjegyzések Nagy Szülejmán szigetvári sírkápolnájának alapításához és rendeltetéséhez. In: Keletkutatás 2008, tavasz–ősz, pp. 53–72. [Eredeti: Une türbe sans maître. Note sur la fondation et la destination du türbe de Soliman-le-Magnifique à Szigetvár. In: Turcica 37 (2005) pp. 9–42.]

A turbéki kegyhely és a Segítő Szűzanya tisztelete¹

Gárdonyi Máté²

ABSTRACT

Keywords: Szigetvár, Turbék, Virgin Mary pilgrimage site, Mariahilf, cult history

The pilgrimage site of Virgin Mary the Protectress in Turbék (near Szigetvár) has been linked with the location of the türbe (tomb) of Suleiman the Magnificent in church history and local history sources since the early 19th century. However, sources from the late 17th and early 18th century do not inevitably suggest that the shrine was built at the same location where the mausoleum of the sultan was. Therefore it is also dubious that the reason of establishing the shrine was the "anti-Turk" motif of the Mariahilf image placed in the church then. Of the several components of the cult of Virgin Mary the Protectress (Mariahilf), the piety of the Catholic German settlers and the protective effect of the devotional image against the plague can also be presumed as reasons for establishing the chapel in Turbék. From this viewpoint, the repeated reading of the already known documents and the research for new sources in church archives are suggested, which would enable the clarification of the role Turbék played in the religious life of Szigetvár and its vicinity.

1. Bevezetés

A Nagy Szulejmán szultán szigetvári türbéjének lokalizációja iránt mutakozó kutatói érdeklődés új kérdéseket vet fel a turbéki kegytemplommal és annak Segítő Boldogasszony-képével kapcsolatban is. A kegyhely történetének hagyományos interpretációja a mostani katolikus templomot kontinuitásba állítja a moszlim zarándokközponttal, a Szűzanya itteni kultuszát pedig mindenekelőtt a Mariahilf-képtípus „törökverő” jellegével hozza összefüggésbe. Bár korábban magam is ebben a keretben értelmeztem Turbék szakrális funkcióit,³ ma inkább úgy látom, hogy olyan eredetlegendával állunk szemben, amely nem a türbe pusztulásakor, s nem is a kápolna első építési periódusában kapcsolódott a helyhez. Az egyháztörténeti megközelítés, illetve a további levéltári kutatás irányának kijelölése természetesen nem tudja megoldani a türbe lokalizációjának problémáját, amihez mindenekelőtt újabb régészeti feltárások szükségeltetnek, mégis a turbéki kérdéskomplexum nem elhanyagolható részét képezi, lévén a kegytemplom ma is a katolikus vallásgyakorlás színtere, az eredetlegenda pedig erősen gyökeret vert a helytörténetírásban.

Az alábbiakban két kérdést vetek fel: 1) A turbéki kegyhely létrejötte összefüggésben áll-e a szultáni türbe katolikus istentiszteleti helyé alakításával? 2) A turbéki templomban elhelyezett Segítő Szűzanya-kegykép „törökverő” jellege miatt került-e ide? A válaszokat mindkét kérdésre

¹ A tanulmány az NKFIH K 116270 kódszámú projektjének keretén belül készült.

² PhD, főiskolai tanár, Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola.

³ Gárdonyi Máté: A passai „törökverő” Mariahilf-kép Szulejmán szultán szigetvári sírja felett. In: *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis II.* Szerk. Beke Margit. Budapest, 2004. pp. 41-49.

újabb források feltárásától remélem, amelyek megvilágíthatják a szigetvári plébánia irányítása alatt álló kegyhely XVIII. század eleji történetét.

2. A turbéki kegyhely alapítása

A szultáni sír és a turbéki kegytemplom közötti kontinuitás állításának az egyház- és helytörténeti irodalomban immár majd két évszázados hagyománya van, ám a jól ismert és sokszor idézett szövegek kritikus újraolvasása e hagyomány elemeinek fokozatos alakulására, bővülésére világít rá.

Egyházi közegben leginkább Jordánszky Elek esztergomi segédpüspök (1765–1840) magyarországi Mária-kegyhelyeket népszerűsítő munkája hatott, amely 1836-ban jelent meg a magyar mellett német és szlovák nyelven is.⁴ Ebben a műben, amely a barokk kori atlas marianusok mintáját követve „számottevő közvetítő szerepet játszott a barokk és a 19. század második harmadától fellendülő új típusú vallásosság között”,⁵ ismertetés olvasható a turbéki zarándokhely múltjáról, a kegyképről és a búcsújárás korabeli gyakorlatáról. Jordánszkyknál a szultáni sír helye azonos a kegykápolnáéval, amelynek építését ugyanakkor Kollár György szigetvári plébánosságának idejére (1760–1774) teszi.⁶ A búcsújárásról szólva beszámol arról, hogy a hívek különösen a két búcsú napon, azaz Szűz Mária mennybevételének és születésének napján (aug. 15. és szept. 8.) keresik fel nagyobb számban a kegyhelyet, ahol magyar, német és horvát nyelvű prédikációkat hallgathatnak, de ezeken kívül tavasztól őszig Szűz Mária szombatjain is látogatott a kápolna.⁷ Jordánszky egyfelől a türbe és a kápolna helyének azonosítása és a Turbék név sajátos etimológiája révén a kegyhely eredetét valamiként a régmúlthoz kötötte, másfelől viszont a kápolna építésének csak a záró szakaszáról tudott. Ez nem meglepő munkamódszerének ismeretében, mert Jordánszky, jóllehet műve megfelelt a reformkori tudományosság színvonalának, az adatgyűjtést jórészt levelezés útján végezte – személyes tapasztalata Szigetvár környékéről talán nem is volt. Könyvének terve az 1832–1836. évi pozsonyi országgyűlés vallásügyi vitája során született meg benne, amikor is „segítő tudósításokat” kért az ott egybegyűlt püspököktől, mivel „egyrészt tanúságot akart tenni a Mária-tiszteletről, másrészt ösztönözni kívánt arra”.⁸ Célkitűzése általában véve az volt, hogy a magyarországi katolikus Mária-tisztelet folyamatosságát bizonyítsa, azonban – amint Tüskés Gábor és Knapp Éva rámutat – az újabb

⁴ Jordánszky Elek: Magyarországban, 's az ahoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása. Pozsony, 1836. – Jordánszky irodalmi munkásságáról, célkitűzéséről és munkamódszeréről lásd Tüskés Gábor-Knapp Éva: A barokk vallásosság újjáélesztési kísérlete: Jordánszky Elek. in Uók: Népi vallásosság Magyarországon a 17-18. században. Budapest, 2001. pp. 347-380.

⁵ Tüskés-Knapp i. m. p. 367.

⁶ „A'hol hajdan a' Mohácsi veszedelem után Szigetvárának környékén fél orányi távolságra egy Török Mosséa állott; azon a' dombon, a' melyen II. Szolimán, Szigetvárának ostromlását Gróf Zrínyi Miklós ellen igazgatta, és a' hol ennek a' Török Szultánnak, azon ostromlás alatt meghalálozott testéből kivont mérges béle eltemetett; ugyan ott látszatik most 1770-dik év óta, egy szép kápolna a' szőlők között. Szigetvári Plébánus, Kollár György, iparkodása által öszveszedetett alami'snákából díszesen felállított ez a' kápolna, és ennek oltárán régtől fogva tiszteltetik a' segítő boldogságos Asszony' képe. Az egész hely Turbéknek nevezetett, mely szó törökül annyit térszen, mint bél”. Jordánszky i. m. p. 92.

⁷ „Több helyeken tiszteltetik illy formálatu képe az Isten Annyának, Segítő Máriának tzieme alatt. A' Turbékiboz egyébként is, de főképp Nagy- és Kis-Asszony ünnepein, jeles búcsújárások meszánnen jönnek, a' midőn magyar, német és illyriai nyelven tartatnak egyházi beszédek a' sokasághoz; mind akkor pedig, mind tavaszi, nyári és őszi szombatnapokon, az Isteni szolgálatra és a' Szentségek' osztására ügyel nem csak a' Szigetvári Plébánus Segédjeivel együtt, hanem a' Szigetvári Barátok és a' közel lévő lelki Pásztorok is”. Jordánszky i. m. p. 93.

⁸ Tüskés-Knapp i. m. p. 367.

kultusztörténeti kutatások a középkori zarándoklatok, a barokk kori kegyesség és a XIX. századi búcsújárások közötti különbségeket hozták felszínre.⁹

Szigetvár történetének monográfusa, a katolikus papból lett pécsi ügyvéd, Németh Béla (1840–1904) 1903-ban megjelent munkájában a korábbi „török búcsújáró hely” keresztény zarándokhellyé alakítása egyetlen, felsőbb utasításra végbement aktusként értelmeződik, a templom pedig, sőt annak egy kitüntetett pontja, az oltár lépcsője a kontinuitás hordozójává válik.¹⁰ Ő arról ír, hogy a bécsi Haditanács 1693-ban egyidejűleg rendelte el a turbéki török temető felszámolását és egy Mária-szentély létesítését; szerinte a templom oltárának lépcsője éppen az a hely, ahol a szultán földi maradványai nyugodtak.¹¹ Némethnél tehát a muszlim imahely transzformálódott a katolikus vallásgyakorlat színterévé; egyébként ő is említést tett Kollár György plébános Turbék érdekében kifejtett fáradozásairól, de – helyesen – a templom bővítését és a remetelak építését tulajdonította neki, s mindezt az 1760–1764 közötti évekre tette.¹²

1939-ben a turbéki Mária-tisztelet iránt élénken érdeklődő pécsi egyházmegyes paptanár, Hal Pál (1890–1973) már hézagmentes folyamatosságot látott a szultáni türbe és a kegyképet őrző templom között. Szerinte ugyanis 1689-ben a türbét a (kegykép által reprezentált) Segítő Boldogasszony tiszteletére szentelték fel; istentiszteletet azonban nem tartottak benne, hanem a mellette lévő mecsetben. Viszont amikor a türbét 1693-ban lebontották, közelebbről meg nem nevezett forrása szerint ennek a helyére építettek egy fakápolnát. Hal közli még, hogy a mostani templom szentélye 1756-ban, hajója 1770-ben épült, a kegyképet pedig 1741-ben festette Wolff Karl Hauer.¹³

Ezt a fokról-fokra felépült eredetlegendát alapjaiban kérdőjelezte meg Takáts Sándor piarista művelődéstörténész (1860–1932) a szultáni sírról bécsi levéltári források alapján írott s 1927-ben megjelentetett tanulmányában,¹⁴ melynek legfőbb mondanivalója, hogy a türbe semmiképpen sem állhatott a mai kegytemplom helyén.¹⁵ Igaz, tőle sem állt távol a konfabuláció: nehezen hihető azon megjegyzése, miszerint a Szulejmán sírja nemcsak a moszlimok, hanem a keresztények „búcsújáróhelye” lett volna (nem is szólva arról, hogy a búcsú, búcsújárás fogalmak

⁹ Tüskés-Knapp i. m. pp. 372-373.

¹⁰ Németh Béla: Szigetvár története. Pécs, 1903. pp. 308-310. – Németh Béla helytörténeti munkásságáról lásd Nagy Imre Gábor: Pécs város monográfiájának tervei az 1880-as és az 1940-es évek között. in Tanulmányok Pécs történetéből 20. Szerk. Kaposi Z.-Vonyó J. Pécs, 2009. pp. 377-411.

¹¹ „1693-ban elrendeli a hadi tanács, hogy a Szulejmán sírja körül eltemetett törökök csontjait ki kell szedni és azt másbóvá eltemetni; ama helyet pedig szűz Mária tiszteletére kell berendezni; ez tehát Turbéknek, mint búcsújáró helynek a keletkezése... A szigetváriak tehát a török mecsetet alakították át katolikus templommá; így a kisded Turbék temploma ama hely, hol egykor egykor Szulimán sátora állt és e templomban az oltár lépcsőzete azon pont, hol a félbold legbatalmasabb uralkodójának belső részei porladnak”. Németh i. m. pp. 308-310.

¹² Németh i. m. p. 361.

¹³ Hal Pál: Szigetvár 1688 és 1689-ben. Szigetvár török uralom alól való felszabadulásának 250. évfordulója alkalmából. Szigetvár, 1939. (Különnyomat a Szigetvári Állami Polgári Iskola Értésítőjéből)

¹⁴ Takáts Sándor: Rajzok a török világból. IV: A török hódoltság korából. Budapest, 1927. pp. 123-132. (V. Nagy Szolimán császár sírja) – A Takáts által idézett forrásokat legújabban vizsgálja Kitanics Máté: Szigetvár-Turbék: a szultán temetkezési helye a 17-18. századi magyar, német és latin források tükrében. Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron – Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatuları. Szerk. Pap Norbert. Mediterrán és Balkán Fórum VIII. évfolyam – Különszám) Pécs, 2014. pp. 91-109. pp. 104-106.

¹⁵ „Tudott dolog, hogy a most lefolyt nagy háború alatt emléktáblát helyeztek el Szigetvárott Szolimán szultán emlékére. Ez szép dolog. A baj csak az, hogy akik ezt művelték, nem tudták, hol is volt Szolimán egykori síremléke. S oda helyezték az emléktáblát, ahol bizony sohasem volt Szolimán szultán temetőhelye”. Takáts i. m. p. 132.

csak katolikus kontextusban értelmezhető).¹⁶ Mivel a turbéki helyszín kérdésének újabb kutatói behatóan foglalkoztak a Takáts által idézett forrásoknak a türbe pusztulására vonatkozó részével, annak értelmezésével, most a témánk szempontjából érdekesnek mutakozó folytatást vizsgálom, jelesül azt, ami a türbe (illetve a mellette álló mecset) katolikus kultuszhelyé alakításáról szól. A sokszor idézett forrás Gabriele Vecchi generálisnak, a szigeti vár parancsnokának 1693. ápr. 11-én kelt jelentése a bécsi haditanácshoz, melyben beszámol a turbéki épületegyüttes Gallo Tesch élrelmezési tiszt általi lerombolásáról és az építőanyagok, díszek eltulajdonításáról. Ebben az iratban szerepel az a momentum, hogy közvetlenül Szigetvár 1689. évi elfoglalása után az eszéki jezsuita superior, P. Fräntzel a sírkápolnát felszentelte Isten Anyjának tiszteletére.¹⁷ Miután a Haditanács 1693. máj. 4-én elrendelte az ügy kivizsgálását, máj. 18-án tanúkihallgatásokat eszközöltek, melyek nemcsak az épületek lebontása tárgyában voltak ellentmondásosak (mivel a tanúk egy része szerint a bontás már korábban megkezdődött, s a kövekből a német tisztek házaikhoz és az új erődítéshez is jutott), hanem a felszentelés tekintetében is. Amíg ugyanis Ermenovits Miklós, a jezsuita missziós állomás előjárója nem tudott arról, hogy a türbét vagy a mellette álló mecsetet felszentelték és istentiszteleti helynek tekintették volna,¹⁸ Szűcs János szigetvári hajdú – bár a sírhely felszenteléséről ő sem tudott – azt állította, hogy a mecsetben mások mellett Radonay Mátyás pécsi püspök is misézett, ő pedig ministrált neki.¹⁹

Ebben a történetben az a különös, hogy a pécsi születésű Ermenovich páter, aki ekkor a plébánosi jogokat is gyakorolta a településen, a felszentelés vélelmezett időpontjában is Szigetváron működött: 1688/89-ben az ostrom alatt már a táborban tartózkodott, majd ő volt a jezsuita misszió előjárója (az 1697-es év kivételével) 1699. okt. 5-én bekövetkezett haláláig.²⁰ A rendelkezésre álló információk alapján a szerzetes és a hajdú vallomása közötti ellentmondást ugyan nem lehet feloldani, az azonban megállapítható, hogy akár megtörtént 1689-ben a türbe vagy a mecset felszentelése (illetve kevésbé ünnepélyes megáldása), akár nem, 1693-ban nagy valószínűséggel már nem szolgált istentiszteleti célokat egyik épület sem.

A turbéki kegyhelynek a török múlthoz való kapcsolódása a néphagyományban is átörökített toposz, ám érdekes módon ez a kapcsolat más kontextusban értelmeződik, mint az eddig bemutatott helytörténeti konstrukció. Kováts Valéria gyűjtése szerint az 1960-as évek elejének búcsúsai úgy vélték, hogy a turbéki templom udvarán álló „hársfa helyén halt meg a török vezér és ott is temették el. De Szulejmán egykori türbójéről sem a búcsúsok, sem a szigetváriak” nem tudtak.²¹ Egy másik hagyomány a török időkből való kútnak tartotta a turbéki kegytemplom melletti kutat: „A régiek azt tartják, hogy a török kútban megjelent Szűz Mária a

¹⁶ „Szigetvár tövében állt ez a fehér márványból készült kápolna, s közel másfél századon át búcsújáráhelye volt minden igazhívő muzulmánoknak – sőt a vidék keresztény lakosságának is... a sír mellett levő szent hársat a keresztény búcsújárók is fölkeresték”. Takáts i. m. p. 126., p. 128.

¹⁷ „Von dem Superior zu Eszék Pater Frantzel Soc. Jesu geweiht und der Mutter Gottes dediciert etc.” Takáts, i. m. 129 p. – „...von dem H. Pater Superior zu Esseckh nahmens Pater Fräntzel S. J. geweiht, und der Mutter Gottes dediciert...” Kitanics i. m. p. 105.

¹⁸ „Arra a kérdésre, hogy szent helynek, avagy csak romnak tekintették-e az emléket, a jezsuita főnök ezt felelte: ist nemalen als ein Gotteshaus respectiert, sondern nur vor rudera gehalten worden... Arról ő semmit sem tud, hogy ezt keresztény templommá tették. A nagy mosea megszenteléséről ő semmit sem tud. Ott állott ez a török mosea mellett”. Takáts, i. m. p. 131.

¹⁹ „azt vallotta, hogy a török kolostor mellett lévő moseában Radonay pécsi püspök és mások is többször miséztek, s ő ministrált nekik. Arra nem emlékszik, hogy a síremléket fölmentették-e avagy sem...” Takáts i. m. p. 131.

²⁰ Siptár Dániel: Szerzetesség a töröktől visszafoglalt Szigetváron. in „Hír a dicső tettek ragyogása”. Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár kora újkori történetéből. Szerk. Varga Szabolcs. Szigetvár, 2012. pp. 197-213; 200 p.

²¹ Kováts Valéria: Szigetvári történeti néphagyományok II. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 7 (1962) pp. 249-285; p. 267.

jámbor emberek előtt, s kérte, hogy tiszteletére építsenek itt templomot, cserébe azért, hogy megsegítette a magyarokat, hogy a töröktől megszabaduljanak. A kutat a nép szent kútnak tartotta és mellé is építették a templomot”. Igaz, ezt a kutat a gyűjtés idején már csak itatásra használták (a búcsúsok a lovukat itatták belőle), s a templom mellett egy másik kút töltötte be a zarándokhelyeken jól ismert szentkút funkcióját.²²

A ma is álló kegytemplom építésének első szakaszáról egy évtizedekkel későbbi forrás, a szigetvári plébánia 1738-ban történt kánoni egyházlátogatásának (canonica visitatio) jegyzőkönyve tájékoztat.²³ Ebben a Segítő Szűzanya kápolnájáról van szó, amely a várostól egy órányi távolságra található, temető mellett. Ezt a vizitátor feljegyzése szerint „újabbán” emelték kegyes adományokból, de építése még nem fejeződött be: hiányzott a belső szentélyboltozás és a külső vakolás. Misézni viszont már lehetett benne (tehát oltárral rendelkezett), s volt egy aranyozott rézkelyhe paténával, egy rend miseruha- és oltárterítő-felszerelése, valamint két megáldott harangja. A Boldogságos Szűzanya minden ünnepén tartottak istentiszteletet a kiküldött ferences atyák, szent énekkel, német és horvát szentbeszéddel. A vizitációs jegyzőkönyv a továbbiakban felsorolja a kápolna javára tett éves adományok és kegyes hagyatékok összegét.²⁴ Ebben a forrásszövegben témánk szempontjából különösen az érdemel figyelmet, hogy 1738-ban a vizitáció helyi adatközlői a turbéki kegyhely (új) kezdeteként a hívek kegyes adományait nevezték meg, továbbá hogy a Mária-szentély ekkor ugyan még csak egy épülőfélben lévő templommal, de már kialakult szertartásrenddel bírt, amely a Segítő Boldogasszony (Mariahilf) tisztelete köré szerveződött.

3. A Segítő Szűzanya kegyképe

A turbéki oltáron elhelyezett kegykép (1. kép) egyike a passauai Segítő Szűzanya (2. kép) (lat. Maria Auxiliatrix, ném. Mariahilf) számos magyarországi filióciójának.²⁵ A passauai kegyhely alapítása Marquard von Schwendi bárónak (1574–1634) köszönhető, aki 1612-től dómdékán, s ebben a minőségében az egyházmegye adminisztrátora (lelki ügyekben kormányzója) volt Habsburg Lipót herceg-püspök (1586–1632; Passau püspöke: 1598–1626), illetve 1630-tól utóda Habsburg Lipót Vilmos alatt. Ő először a maga számára készíttetett 1620 körül másolatot egy helyi festővel arról a Madonna-festményről, amit Lipót főherceg egyik diplomáciai útján szerzett meg Drezdában, s ami előbb a passauai püspöki palotában függött, majd a főherceg tiroli kormányzóvá történt kinevezése – és világi állapotba való visszahelyezése – után magával vitt Innsbruckba (ma az

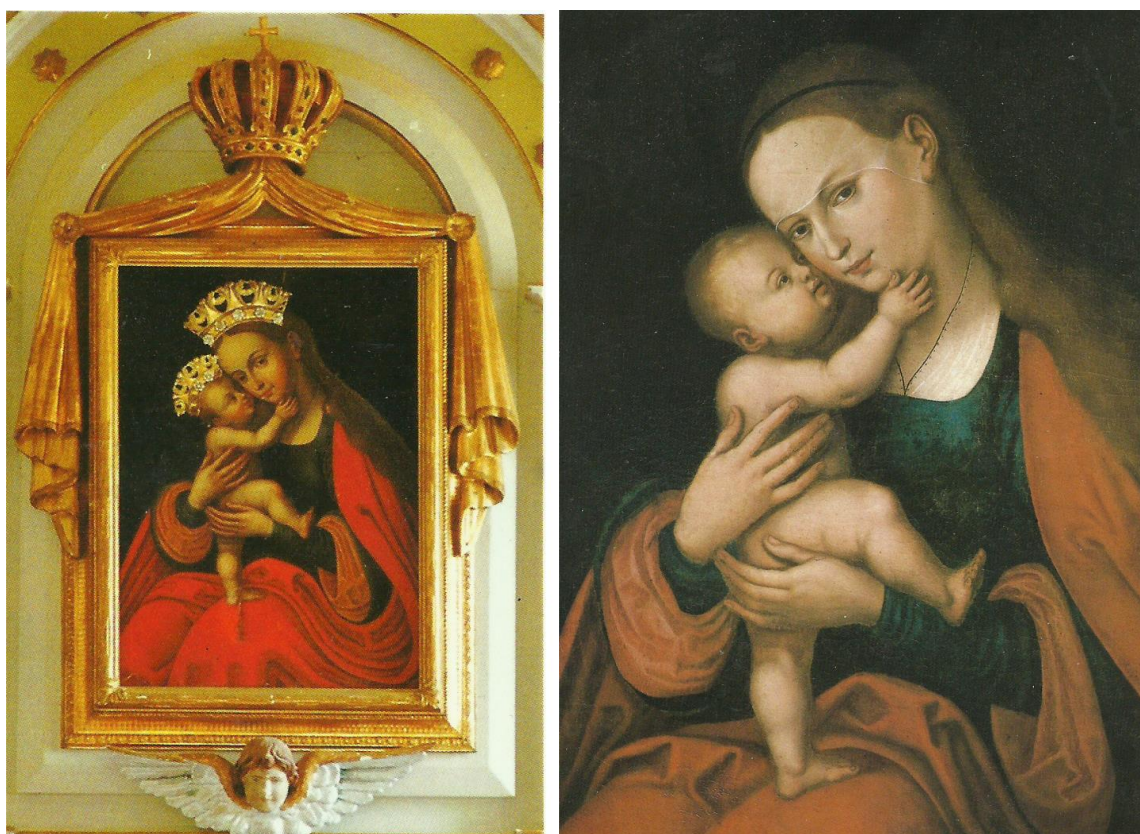
²² Kovács i. m. p. 271. – A szentkutakról lásd Lantosné Imre Mária: Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében I. Csodaforrások és szentkutak. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 39 (1994) pp. 197-211.

²³ Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738-1742 – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek a pécsi egyházmegyében (1738-1742). Közreadja Gózszy Zoltán - Varga Szabolcs. Pécs, 2009. (Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis V.) 78.

²⁴ „In alio item cimiterio versus ecclesiam Sancti Matris Auxiliatricis sepultura habetur. Capellae ista distantia hora 1 est. Recenter ex variis piorum elemosynis erecta, nec dum perfectionem attigit. Eget enim ara fornice interna, et externa incrustatione, habet calicem cupreum, cum patena inauratum 1. Omnem item unius ordinis sacram supellectilem ad celebrandum requisitam, campanas benedictas 2. Divina in ecclesia ista omnibus festis Beatae Virginis Matris cum sacro cantato et contione germanica, et croatica peraguntur. Mitti pro stipendio Patres Franciscani consuaverunt.” Visitatio i. m. p. 78.

²⁵ Tüskés Anna legújabbán 71 magyarországi Mariahilf-kegyképet vett számba. Lásd Tüskés Anna: Adatok id. Lucas Cranach Mariahilf képének kultuszához a 17-18. századi Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 2008/1-2. pp. 149-156.

innsbrucki dóm főoltárán látható). Az eredeti festmény a reneszánsz egyik legjelentősebb német mesterének, idősebb Lucas Cranachnak (1472–1553) az alkotása, amely egyénien követi az ősi Eleusza (‘Könyörületes’) ikontípust, az anya és a gyermek szeretetteljes kapcsolatát hangsúlyozva, ezzel mintegy „az ősi Mária-ikon szekularizált változatát teremtve meg”.²⁶ A művészettörténeti szakirodalom azt valószínűsíti, hogy a festmény 1537 után készült, s Cranach, Luther követője nem szentképnek festette – Passauban később úgy gondolták, hogy a főherceg éppen a profanizálástól „mentette meg” a Madonna-képet.

1-2. kép A turbéki Segítő Boldogasszony és a passauai Mariahilf-kegykép

Schwendi báró, a jámbor főpap, akinek kertje a város fölé magasodó Schulerbergre futott fel, 1622-ben esti sétái alkalmával – különösen Szűz Mária szombatjain – többször látomásban részesült: fényeket látott, amelyek körmenetbe egyesülve a hegy egy pontja felé tartottak. Ez indította őt arra, hogy az így kijelölt helyen nyilvános kápolnát építsen, ahol a hívek a Szűzanya képét tisztelheték; először a haláluk után vezeklő lelkek megsegítése állt az előtérben, mivel az alapító a fények látomását a tisztító tűzben szenvedő lelkekre értelmezte. A kegyhely növekvő látogatottsága rövidesen jelentős építkezést eredményezett (a templom 1624–1627 között, a szentlépcső 1628-ban készült), és arra ösztönözte Schwendit, hogy a hívek lelki gondozását a kapucinus rendre bízza, amely akkoriban a korszerű katolikus lelkipásztorkodás egyik letéteményese volt (jelenleg a pálosok látják el a kegyhelyet).²⁷ Ez a tényező abból a szempontból

²⁶ Hartinger, Walter: Mariahilf ob Passau. Volkskundliche Untersuchung der Passauer Wallfahrt und der Mariahilf-Verehrung im deutschsprachigen Raum. Passau, 1985. 15 p.

²⁷ Hartinger i. m. pp. 9-11.

érdemel figyelmet, hogy a Duna mentén a magyar határig terjedő passauai egyházmegye jelentős részén a lakosság döntő többsége ekkor még – az ausztriai rekatolizáció előtt – protestáns volt.

A délnémet térségben a kultusz kibontakozásának sajátos hátterét előbb a harmincéves háború katolikus-protestáns felekezeti konfliktusa és az ebből fakadó rengeteg szenvedés adta, majd a XVII. század második felében és a következő évszázad elején az Oszmán Birodalommal folytatott küzdelem (Türkenkriege). A kegykép tiszteletének első időszakában a hívek különböző szükséghelyzetekben fordultak a Szűzanyához segítő közbenjárásért, innen ered a képtípus német neve (Maria hilf! /a helyi dialektusban: hülf/= Mária, segíts!). Úgy tartották ugyanis, hogy a három legfőbb csapást (éhínség, háború, járvány) csak Szűz Mária segítő anyai keze tudja távol tartani. Ez volt a „három dávidi baj” (fames, bellum, pestis: tria Davidis mala), utalva az ószövetségi választott népet Dávid király idején érő csapásokra (1Krón 21,12). Szűz Mária megszólításai között a XVI. század elején jelent meg a „keresztények segítsége” titulus (auxiliatrix Christianorum),²⁸ ami aztán a loretoi litánia invokációi közé is bekerült, majd a Szűz Mária segítségének tulajdonított lepantói győzelem (1571) után ünnepet is kapott az egyházi naptárban (máj. 24.). A loretoi litánia imádkozását buzgón terjesztették a jezsuiták, akik éppen Marquard von Schwendi dómdékáni és adminisztrátori működésének kezdetén telepedtek le Passauban, s alapítottak Mária-kongregációt. A Mariahilf-kegyhely alapító bullája „a legdicsőségesebb Istenanyja, Szűz Mária, az emberi nem isteni segítője” (gloriosissima virgo Dei genitrix Maria, diva auxiliatrix humani generis) titulussal él, míg VIII. Orbán pápa (1623–1644) megerősítő bullájában a „Segítő Mária kápolnája” (capella Mariae auxiliatricis) fordulat található.²⁹

Az Oszmán Birodalom visszaszorítása a közép-európai térségből új elemmel bővítette a passauai kegykép kultuszát. Bécs 1683. évi ostroma idején ugyanis I. Lipót császár – aki már korábban tagja lett a kegyhely testvérületének – családjával és udvarával együtt a városba menekült, s naponta a kegykép előtt imádkozott a keresztény seregek győzelméért, miközben Bécsnél a csodatévő kapucinus vándorprédikátor, Avianói Boldog Márk (1631–1699) biztatására a „Mária, segíts!” (Maria, hilf!) csatakiáltással indultak a város felszabadítására.³⁰ A győzelem napját, szept. 12-ét aztán Boldog XI. Ince pápa (1676–1689) Szűz Mária nevének ünnepnapjává tette. Bécsben egyébként a barnabiták buzgólkodása folytán már 1660-tól állt egy kápolna a Segítő Szűz Mária tiszteletére, amely az ostrom alatt elpusztult, ám 1686–1689 között új templom épült a helyére, nevet adva a később körülötte kifejlődő városrésznek (Mariahilf; Mariahilfer Straße). Az impozáns templom főoltárát, rajta a kegykép másolatával a Bécs felszabadításában közreműködő Esterházy Pál herceg (1635–1713), Magyarország nádora állíttatta.

A Mariahilf-kegykép magyarországi elterjedése egyrészt a felszabadító háborúk során elnéptelenedett vidékekre költöző német katolikus telepéseknek volt köszönhető (ennek a rétegnek vezető szerepe Szigetvár XVIII. század eleji életében a turbéki kegyhely korai fejlődéséhez is támpontul szolgálhat),³¹ másrészt egy különös tévedésnek, amely Esterházy Pál nevéhez fűződik. A buzgó katolikus nádor ugyanis kora Mária-kegyhelyeit magyar nyelven

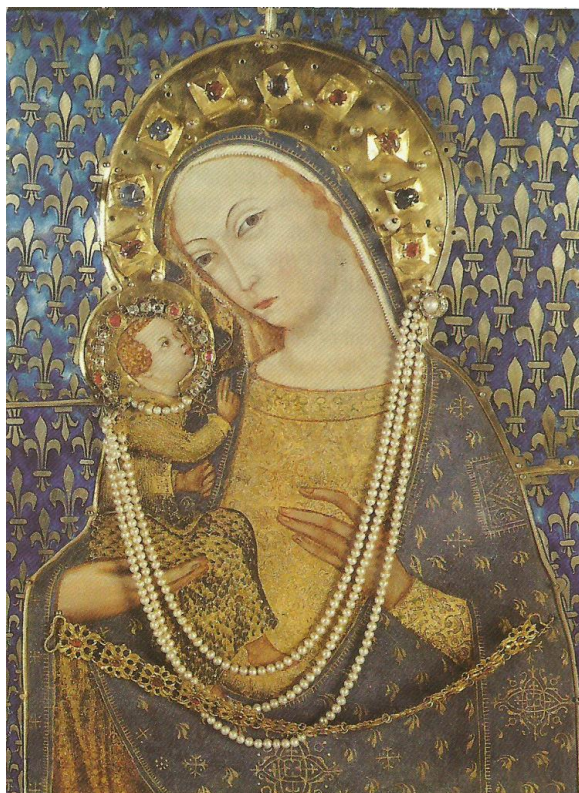
²⁸ Ami nem volt előzmények nélküli, gondolhatunk a középkori Köpenyes Madonna ikonográfiai típusra és a hozzá kapcsolódó, Szent Bernát által elterjesztett Oltalmad alá futunk (Sub tuum praesidium) kezdetű imára, vagy az ágostonosok által propagált Madonna del Soccorso-kultuszra, amely egy 1306-ban Palermóban történt Mária-jelenésre megy vissza.

²⁹ Hartinger i. m. 16 p.

³⁰ Röss Bertalan: Avianói Márk pápai követsége és a török félhold alkonya Magyarországon. Budapest, 1936. pp. 43–88, pp. 117–132. – Héyret, Maria: Padre Marco d’Aviano. Padova, 1999. pp. 235–263.

³¹ Gózszy Zoltán: Szigetvár története a 18. században. Szigetvár, 2012. pp. 246–247.

népszerűsítő művében a passauai kegyképet a Nagy Lajos magyar király (1342–1382) által Máriacellbe juttatott, úgynevezett Kincstári Madonna-ikon másolatának tartotta.³² Túl azon, hogy már magának a máriacelli kegyképnek (3. kép) az eredetlegendája is számos nehézséget vet fel,³³ választ kell keresnünk arra a kérdésre, hogy Esterházy, aki életében számtalanszor járt Máriacellben és a Mariahilf-kultusz terjesztéséből is kivette a részét, milyen alapon kapcsolta össze a két kegyképet, amelyek szemmel láthatóan nem ugyanazt az ikonográfiai típust képviselik: míg a Mariahilf-kép egy Eleusza-ikon utánérzése, addig a Kincstári Madonna az úgynevezett Dexiokratusza (‘jobb kézben tartó’) típushoz tartozik. Az azonosítás nyilvánvalóan nem esztétikai, hanem ideológiai alapon történt, mégpedig mindkét kép „törökverő” jellege miatt; amint Szilárdfy Zoltán találóan megfogalmazta, így az új „képnek és a kultusznak nem kellett »elmagyarosodnia«, hiszen mint törökverő palládium s a nemzet oltalmazó pajzsa már Nagy Lajos király óta közismert volt... a Segítő Mária kegyképében a Kincstári Madonnát tisztelték”.³⁴ Szilárdfy nyomában Urbach Zsuzsa úgy látja, hogy „nem egyszerű tévedésről van itt szó: az egykorú hagyományban a két, török ellen oltalmazó palládium összekapcsolódott, pontosabban a kultuszban a Schatzkammerbild helyébe a Segítő Mária modernebb képe lépett”.³⁵

3. kép A máriacelli kincstári kegykép

³² „Ezen csudálatos Szent Képet egy aétatos Szerzetes Ember le irattatá az Ezer hat száz huszadik Esztendőben, két Passavium Varosában vive, a bolott az aétatos hívek, egy nagy hegyen Templomot építetének a Boldog Szűz tisztességére alá adattaték.” Esterás Pál: Mennyei korona az az Az egész Világon lévő Csudálatos Boldogságos Szűz Kepeinek rövideden föl tett Eredeti. Nagyszombat, 1696. 61 p.

³³ Erről részletesebben lásd Kerny Terézia - Serfőző Szabolcs: Nagy Lajos „törökök” elleni csatája. Egy legendakonstrukció eredete. in *Mariacell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete.* Szerk. Farbak Péter - Serfőző Szabolcs. Budapest, 2004. pp. 47-60.

³⁴ Szilárdfy Zoltán: Kegyeképtípusok a pestisjárványok történetében. A Maria lactans, a Segítő Boldogasszony, Szent Sebestyén, Rókus és Rozália együttes ábrázolásával. in *Uő: Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok.* Budapest, 2003. pp. 180-204; pp. 196-197.

³⁵ Urbach Zsuzsa: A Schatzkammerbild másolatai. in *Mariacell és Magyarország.* i. m. pp. 440-443. 441 p.

A Mariahilf-kegykép „funkciói” között a XVIII. század első felében különös figyelmet érdemel a pestisjárványok elhárításának képzete. A passauai kegyoltáron a Szűzanya képét két, pestis ellen védő szent, Sebestyén és Rókus szobra fogja közre, s Esterházy Pál ismertetője is kiemelte, hogy a Mariahilf-kegykép előtti fohászkodás a híveknek „főképpen pedig Pestises dög-halál és késértések ellen való oltalmára” szolgált.³⁶ Szilárdfy Zoltán, akinek gyűjtése szerint ebben az időben több mint harminc magyarországi Mariahilf-ábrázolás hozható kapcsolatba a pestises évek okozta riadalommal, úgy fogalmaz, hogy „a járványt úgy fogták fel, mint a török rabiga utolsó átkát és visszaütő bosszúját, amelyre orvosság csak a törökverő Segítő Mária lehetett”.³⁷ Talán a turbéki Segítő Boldogasszony-kápolna első építési periódusa, amelyre az 1738. évi vizitációs jegyzőkönyvből értesülünk, valamiként összefüggésben állhat azokkal a félelmekkel, amelyeket Somogy vármegyében 1737–1739 között a pestisnek vélelmezett megbetegedések okoztak. Itt járvány éppenséggel nem volt, de az emberek életét megkeserítő vesztegzárak, illetve 1740-ben az északi országrészekben pusztító pestis hírei elég okot szolgáltatottak a Segítő Szűzanya kultuszának ilyen értelmű elmélyítéséhez.³⁸ További kutatásokat igényel, hogy a turbéki kegykép ünnepélyes oltárra helyezése 1741. máj. 6-án (ez a nap szigetváriak fogadalmi ünnepe Turbékon), illetve a kegykép megkoronázása összefüggésben állt-e a képtípus pestises jellegével.³⁹

A Mariahilf-kegykép Turbékra kerülésének okát a korábbi szakirodalom és a jámborsági irodalom abban a törekvésben látta, hogy Szulejmán szultán türbéje helyén keresztény kultuszhely jöjjön létre, mintegy hirdetve a keresztények győzelmét a muszlimok felett, a kereszt és Szűz Mária győzelmét a „török félhold” felett. Ez a szimbolika nagyon is illeszkedett a kor vallási-politikai gondolkodásához, nyelvezetéhez, ikonográfiájához (vö. Magyarok Nagyasszonya, mint a holdsarlón álló Napbaöltözött Asszony), és kétségkívül megnyilvánult akkor, amikor Szigetvár visszafoglalása után a türbét a jezsuiták nagy valószínűséggel Szűz Máriának ajánlva megáldották. Ennek a gondolatnak emléke a szigetvári városházán őrzött, XVIII. századi Szigeti Zrínyi Miklós-portré, amelyen a törökverő hős kalpagjának tollforgatóját egy, a Szűzanyát a Mariahilf-típusnak megfelelően ábrázoló csat tartja.⁴⁰ Ám a források kritikus újraolvasásának igénye kérdéseket vet fel nemcsak a hely kontinuitását illetően (a türbe a mai turbéki templom helyén állt-e), hanem a kultusz folyamatosságát illetően is. A ma látható kegykép és a templom szentélye a XVIII. század második harmadából való, s bár van adat egy korábbi fakápolnáról, nem szükségszerű, hogy a mai templom a türbe helyén áll. Továbbá felmerül a kérdés, hogy a türbe emlegetésével nem csupán a kultusznak a valóságosnál régebbi eredetét kívánták-e igazolni (amint ez nemritkán előfordul a kegyhelyek alapítási legendáinál). Ugyancsak tisztázásra vár, hogy a kegyhely lokális jelentőségét már a XVIII. században is összekötötték-e a szultáni sír történetével, avagy ez csak később kapcsolódott a szigetvári polgárok és a környékbeli német telepések devóciójához. A Szigetvár XVIII. századi történetére vonatkozó egyházi és világi forrásanyag további tanulmányozása lehet az út ezeknek a kultusztörténeti kérdéseknek a tisztázásához. Mindenesetre a turbéki kegyhely sohasem volt csupán a keresztények győzelmének emléktemploma.

³⁶ Esterás i. m. 61 p.

³⁷ Szilárdfy i. m. 197. pp. 199-201.

³⁸ Bodosi Mihály: Dunántúli 18. századi pestisjárványok különös tekintettel Somogyra. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 24. Szerk. Szili F. Kaposvár, 1993. pp. 77-102.

³⁹ A kegyképek átviteléről és megkoronázásáról lásd Bálint Sándor-Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest, 1994. pp. 129-136.

⁴⁰ Tüskés i. m. 153 p.

Irodalomjegyzék

- BÁLINT S. – BARNA G. 1994: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest, pp. 129-136.
- BODOSI M. 1993: Dunántúli 18. századi pestisjárványok különös tekintettel Somogyra. In: SZILI F. (szerk.): Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 24. Kaposvár, pp. 77-102.
- ESTERÁS P 1696: Mennyei korona az az Az egész Világon lévő Csudálatos Boldogságos Szűz Kepeinek rövideden föl tett Eredeti. Nagyszombat, 61 p.
- GÁRDONYI M. 2004: A passai „törökverő” Mariahilf-kép Szulejmán szultán szigetvári sírja felett. In: BEKE M. (szerk.): Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis II., Budapest, pp. 41-49.
- GŐZSY Z. – VARGA SZ. 2009: Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738-1742 (Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis V.) – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek a pécsi egyházmegyében (1738-1742) Pécs, 334 p.
- GŐZSY Z. 2012: Szigetvár története a 18. században. Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 324 p.
- HAL P. 1939: Szigetvár 1688 és 1689-ben. Szigetvár török uralom alól való felszabadulásának 250. évfordulója alkalmából. Szigetvár, (Különnyomat a Szigetvári Állami Polgári Iskola Értesítőjéből), p. 20.
- HARTINGER, W. 1985: Mariahilf ob Passau. Volkskundliche Untersuchung der Passauer Wallfahrt und der Mariahilf-Verehrung im deutschsprachigen Raum. Passau, 15 p.
- HÉYRET, M 1999: Padre Marco d'Aviano. Padova, pp. 235-263
- JORDÁNSZKY E. 1836: Magyar Országban, 's az ahoz tartozó Részekben lévő bóldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása. Pozsony.
- KERNY T. – SERFŐZŐ SZ. 2004: Nagy Lajos „törökök” elleni csatája. Egy legendakonstrukció eredete. In: FARBAKY P. – SERFŐZŐ SZ. (szerk.): Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Budapest, pp. 47-60.
- KITANICS M. 2014: Szigetvár-Turbék: a szultán temetkezési helye a 17–18. századi magyar, német és latin források tükrében / Sigetvar-Turbék: 17–18. Yüzyillarına Ait Macarca, Almanca ve Latince Kaynaklar Temelinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Mezarının Oluşturulduğu Bölge. In: PAP N. (szerk.): Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron / Kanuni Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki hatırası. Mediterrán és Balkán Fórum 8. PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 91–109.
- KOVÁTS V. 1962: Szigetvári történeti néphagyományok II. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 7.; pp. 249-285.
- LANTOSNÉ I. M. 1994: Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében I. Csodaforrások és szentkutak. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 39.; pp. 197-211.
- NAGY I. G. 2009: Pécs város monográfiájának tervei az 1880-as és az 1940-es évek között. In: KAPOSZ Z. – VONYÓ J. (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 20, Pécs, pp. 377-411.
- NÉMETH B. 1903: Szigetvár története. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság, Pécs, p. 391.
- RÖSS B. 1936: Avianói Márk pápai követsége és a török félhold alkonya Magyarországon. Magyar Kapucinus Tartományi Főnökség, Budapest, 203 p.

SIPTÁR D. 2012: Szerzetesség a töröktől visszafoglalt Szigetváron. In: VARGA SZ. (szerk.): „Hír a dicső tettek ragyogása”. Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár kora újkori történetéből. Szigetvár, pp. 197-213.

SZILÁRDFY Z. 2003: Kegyeképtípusok a pestisjárványok történetében. A Maria lactans, a Segítő Boldogasszony, Szent Sebestyén, Rókus és Rozália együttes ábrázolásával. In: SZILÁRDFY Z. (szerk.): Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest, pp. 180-204

TAKÁTS S. 1927: Rajzok a török világból. IV: A török hódoltság korából. Budapest, pp. 123-132. (V. Nagy Szolimán császár sírja)

TÜSKÉS A. 2008: Adatok id. Lucas Cranach Mariahilf képének kultuszához a 17-18. századi Magyarországon. In: Művészettörténeti Értesítő 2008/1-2. pp. 149-156.

TÜSKÉS G. – KNAPP É. 2001: A barokk vallásosság újjáélesztési kísérlete: Jordánszky Elek. In: TÜSKÉS G. – KNAPP É. (szerk.): Népi vallásosság Magyarországon a 17-18. században. Budapest, pp. 347-380.

URBACH ZS. 2004: A Schatzkammerbild másolatai. In: FARBAKY P. – SERFŐZŐ SZ. (szerk.): Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Budapest, pp. 47-60.